

■.ТЕРЛЕЦЬКИЙ

НАРИС ІСТОРІЇ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

ВУВ
Т

ВИД. Т-ВО ВЕРНИГОРА

Ukrainian society publishing-firm »Wernyhora«
Orderet and authorized UNRRA for the highschoools. 12. 9. 46, T. 1064

Др. Маркіян Терлецький

НАРИС
ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Юрій Шабель

diasporiana.org.ua

1947

ВИДАВАНИЧЕ ТОВАРИСТВО «ВЕРНИГОРА»

Всі права застережено
за В-вом «Вернигора»,

Середньовіччя.

476 — 1492.

Що таке середньовіччя?

Середньовічну історію зачинаємо з 476 роком. У тім році германський полководець племені герулів, що був на службі західноримського цісаря в Римі, скинув з престола останнього цісаря Ромуля Августуля, сам перебрав владу і проголосив себе королем Італії. Східно-римське цісарство зі столицею в Царгороді (Візантія) удержалося ще тисячу літ довше (до 1453).

Основні різниці між середньовіччям та старинним світом є такі:

1. На арену історії виступають нові народи слов'яни і германи в Європі, а араби в Азії і Африці.
2. Поширюються межі відомого досі світу. Римська держава охоплювала майже цілий відомий тоді світ: Європу по Райн і Дунай, Азію до Ірану і північну Африку по Сагару. Середземне море було осередком того світа і об'єднувало всі землі. Італія, Рим, лежали в центрі. Тепер, у середньовіччю, вже ціла Європа входить у культурний круг; крім того навіязуються — хоч непостійні — зв'язки з осередніми, монгольськими, азійськими краями, а навіть з далеким Китаєм. До значення приходять крім Середземного моря, ще море Чорне, Балтійське і Північне.
3. Нові народи творять нову культуру. Культура старинного світа була так висока, зріла, що для нових народів, слов'ян і германів, що досі жили в умовах первісної культури, була здебільшого незрозуміла. Вони не могли перейняти її і продовжувати далі. Культура старинного світу занепадає поволі, століттями, але певинню. На її місце нові народи будують свою культуру з самих основ, зі старої культури переймають лише основні речі, відповідні їх духовому розвитку, перероблюючи їх на свій лад.
4. Християнство стає релігією всіх народів Європи і надає своє знамня цілій середньовічній культурі.

Старинний світ та середньовіччя.

Зовсім відмінна є картина старинного та середньовічного світу. Старинний світ характеризує розвій міської культури.

Усюди, чи в Італії чи по провінціях повстають численні міста, получені між собою добрими шляхами. По морі зновже плавали численні кораблі, що сполучали надморські міста. Деякі міста як Рим і Олександрія (Єгипет), а пізніше Константинопіль, доходять до сотень тисяч населення (Рим за царства числив до мільона). Рух у тих містах був великий, подібний до нашого. Цісарство забезпечило загальний мир так, що цілі століття внутрішні провінції і міста не знали ворога; міста не будували навіть оборонних мурів (Рим наново в IV. ст. по Хр.). В таких спокійних умовах незвичайно добре могли розвиватися міста, промисловість, торгівля, зростав усюди загальний добробут.

На селгах настають деякі зміни. Коли влада в Римі переходить щораз більше в руки цісаря і політичне життя Риму підупадає, сенаторські родини і інші вельможі часто проживають у своїх сільських маєтках, там і будують собі величаві палати. На великих сільських господарствах спершу працювали невільники. Але, коли воєн стало менше, нестало невільників, щоб обробити лятифундії. Тоді пани-власники осаджували на них кольоністів. Вони користувалися землею, але за те зобов'язувалися до певних данин чи робіт у користь власника (звали їх кольонами). Сільська господарка виказує менший поступ ніж міська, але і в тій ділянці стояли країни римської держави без порівняння вище, чим усі сусідні землі, що їх замешкували словянські чи германські народи. На тій великій матеріяльній культурі і добробути базується велика духовна культура старинного світу. В мистецтві, особливо в архітектурі, різбї і поезії доходить вона до самих вершин. У науці розвиваються всі ділянки і то не лише ті галузі науки, що зв'язані з практичним життям; філософія зважається розгадати тайну світу, його повстання, будову; в ділянці моралі доходить ст. світ до високої стоїчної доктрини; в релігії давно покинуто примітивні поняття політеїзму (многобожжя), а щораз більше поширюється розуміння монотеїзму. По тій причині християнство, як висока, монотеїстична релігія, могло легко і скоро поширитися в цілій римській державі.

Назустріч тій високій культурі виступають нові, первісної культури, народи Європи. Слов'яни жили дальше від кордонів римської держави, простори їхньої прабатьківщини були великі, природа привітніша, тож не наступають вони так сильно на римську імперію як германи.

Але вже в I-II ст. по Хр. мирна здебільша кольонізація слов'ян поширилася до Дунаю, за цісаря Марка Аврелія (кі-

нець II. ст.) наступають і слов'яни воєнною силою, та стараються перейти Дунай. Германи в своїй правітчині, нинішній Німеччині і північних краях, безпосередньо були судідами з римською державою на лінії Рейну і горішнього Дунаю, тож уже рано, починаючи від II. ст. пер. Хр., вриваються на територію римської імперії. І слов'яни і германи знали вже різництво, але воно не є їх головним заняттям; велике значення мали тоді ловецтво та скотарство. Слов'яни легко міняють оселі, міст не будують, держави не мають, живуть племенами. Цілий їх побут є ще дуже примітивний у порівнанні з життям римської провінції.

Очевидно, що при такому ступні культури, не могли ті народи перейняти культуру старинного світу. Але вони були сильні і здобули римсько-грецький світ і, шойно по тисячу роках напруженої праці над собою, зуміли опанувати ту культуру, відновити її наново та повести далі вперед. Є це вже часи гуманізму, часи відродження наприкінці середньовіччя.

Саме цей розвиток європейських народів упродовж тисячі літ і є змістом історії середньовіччя. За межову дату кінця середньовіччя приймається рік 1492, рік відкриття Америки, коли то знову нові світи і нові народи входять у круг історії.

Поділ середньовічної історії.

Для легшого перегляду можна поділити історію середньовіччя на чотири доби:

1. Перша доба буде від упадку західно-римського царства до половини IX. ст. (476—843, договір у Верден). Є це часи неустійнених ще відносин, приходять мандрівки народів; повстають і зникають народи і держави; християнство охопило поволі цілу Європу; настає новий господарсько-суспільний лад.
2. Друга доба займає час від половини IX. ст. до кінця XI. ст. (843—1095), до початку хрестоносних походів. Є це часи закріплення вже державного життя, вповні розвивається середньовічний господарський і суспільний устрій. Між царством а папством приходить до боротьби.
3. Часи хрестоносних походів і найвищого розвою середньовіччя (1095—1270).
4. Середньовічний лад поволі підупадає; заповідаються нові часи (1270—1492).

I. Доба (476—843).

Мандрівка народів.

В 375 році появляється на кордонах Європи і Азії монгольський народ, гуни. Прийшли вони з центральної Азії і через ворота народів (між Уральськими горами та Каспійським морем), дісталися на Чорноморські степи України. Тут гуни розбили германські племена готів, що примандрували були знад долишньої Висли і осіли були на чорноморських степах. Готи відійшли на захід, а гуни пішли далі і осіли на угорській низині. В V. ст. створили вони тут сильну державу під проводом короля Аттіли. Аттіля пішов походом ще далі на захід аж до Галії (Франції), але на катальонських полях (451) розбили його римські і союзні германські війська. Він завернув на Угорщину, в 452. р. появилвся ще в півн. Італії, але за посередництвом папи Льва I. погодився на мир і відступив з Італії. Рік пізніше Аттіля помер, а з його смертю упала держава гунів. Підчас дальшого переселення народів і самі гуни щезають.

Розселення слов'ян.

Цоюва гунів в Європі спричинила великі переміни. На захід, на територію римської держави, помандрували германські народи, на сході приходить до розселення слов'ян. Прабатьківщиною слов'ян була східна Європа, країна між горішнім і середнім Дніпром, Карпатами, Вислою і Балтійським морем. Подібно як і германи, слов'яни вже в перших століттях по Хр. поволі посуваються на південь. Але справжнє розселення починається щойно тоді, коли півднем Європи просунулися гуни, а германи, утікаючи перед ними, опинилися далеко на заході. Тоді вилюднилася східна і середня Європа і слов'яни вільно займають ті великі простори (V.-VII. ст.).

Тоді українські племена ідуть далеко на південь і схід і доходять до берегів Чорного моря. Московські племена пересуваються на схід і займають територію у верхів'ях Волги. Там жили тоді фінські народи, але населення цієї лісистій країни було дуже нечисленне. Фінські народи заселявали тоді цілу північно-східну Європу аж до лінії від фінської затоки до гирла Волги. Слов'янська колонізація відсунула їх дальше на північ, частинно злилися вони з новими пришельцями. Білоруси зісталися на прабатьківщині,

на північ від Прип'яті, над Березиною і горішнім Німаном. Є це група східних слов'ян.

На захід дійшли слов'яни аж до ріки Лаби, зайняли судетські краї по обох боках гір. Одначе ті численні племена так званих полабських слов'ян не створили одноцільної держави і розеднані між собою вигинули в боротьбі з наступаючими ізза Лаби німцями. Тепер з усіх тих слов'янських народів між Лабою та Одрою зосталося лише кількадесят тисяч Сербів Лужицьких. Живуть вони в Саксонії, на північ від Чехії. Над Вислою, Вартою по Одру осіли польські племена. Судетські краї зайняли чехи, в західних Карпатах поселилися словаки. Усі ті чотири народи творять західну слов'янську групу.

Оселі південних слов'ян сходилися в Альпах з оселями західних слов'ян, а на Угорщині північних слов'ян. Мадяри прийшли на Угорщину щойно в 900-тих роках і раніш не розділяли слов'ян як є сьогодні. Цілі східні Альпи аж по Тиролю були заселені слов'янами. Тут в Альпах аж по Істрію і Адрійське море осіли були племена словінців, на схід від них, аж під нинішній Відень, підходили оселі хорватів. Їх оселі доходили теж до Адрійського моря. Дальші балканські краї, від Дальматинського побережжя аж по гори Балкани і границі Греції, зайняли сербські племена; на північ і полудне від хребта Балканів, у Тракії, вздовж ріки Маріци осіли болгары.

Культура слов'ян.

Інакше виглядала тоді прабатьківщина слов'ян ніж тепер. Країну покривали непроходимі ліси, денеді — як на Поліссі — були безденні багна і болота. Поля було мало, лісостеп починався щойно на південь від Києва, понижче ріки Росі. Серед тих лісів і багон лежали нечисленні оселі. На 1 км² приходило не більше 1—2 людей. Села були невеликі, хати покриті соломною без димарів, обійстя обведене сильним частоколом. Якщо наступав ворог, а сили були замалі, щоб його відбити, тоді люди втікали в т. зв. «городи». Були це укріплені місця. Десь на горбі, або серед багон чи в непроходимій пущі лісовій, вибирали добре для оборони місце, сипали вали, огороджували сильним частоколом і там відбивалися від ворога. В спокійний час у тих городах ніхто не жив. Але, коли такий город був дуже добрий до оборони, або лежав над сплавною рікою, де ще і брід був та часто проходили люди, тоді і осідали там люди напостійно; повставав

справжній городмісто. Доріг тоді ніяких не було; ріки були найкращими шляхами, тож над ріками повстають перші міста.

Слов'яни знали вже рільництво, але воно не було їхнім головним заняттям. По лісах було багато звірини, в ріках риби, тож ловецтво і рибальство були любимим заняттям. Було багато звірини, що її тепер уже немає, як зубри, тури, бобри, дикі коні. Слов'яни знали найважливіші роди збіжжя, засівали жито, пшеницю, ячмінь, горохові, рослини. Велике значення мало скотарство та бджільництво.

Держав ще тоді не творили, жили племенами. Родини не ділилися як тепер, але для безпеки жили разом 30—50 душ. Найстарший віком орудував усім. Більше родин гуртувалося в рід, більше родів творило племя. Усі важніші справи вирішувано на вічу, там і вибирали князя-вождя, який доводилося йти в похід.

Релігія слов'ян була політеїстична, вірили в багато богів, що були уособленням сил природи. Покланялися сонцю, грому (перун), вітрові, водним богам по джерелах і річках; ставили їм статуї-ідоли, а денеді і святині; приносили жертви, здебільшого з земних плодів. Величали своїх богів різними святами.

Перші слов'янські держави.

Уже в часі наступу гунів на чорноморські степи згадується держава антів. Антами звали грецькі письменники наших предків, що жили тоді над Дніпром і Чорним морем. Є це одна з найстарших вісток про українську державу (4—6 ст.) Повстає вона в зв'язку з боротьбою, яку доводилося вести з готами, що наступали на Україну і зі степовими ордами. На заході знову слов'яни вели бої з німцями. Тож на тих теренах, у Чехії чи в альпійських краях, повстає коло 650 р. слов'янська держава Самона. Вона недовго продержалася, бо зі сходу прийшла з Азії нова орда аварів. Вона осіла на Угорщині, підкорила сусідні слов'янські народи і припинила їх державний розвій. Тоді і пропала держава Самона. Щойно як король Франків, Карло Великий, розбив державу аварів (800 р.), повстає на заході, в Моравії, нова слов'янська держава, Великоморавія. У склад великоморавської держави входили чеські племена, деякі надлабські, карпатські і частина південних племен. Але і та держава не була довговічна. Нова орда мадярів вдерлася до Європи (900 р.) і знову заняла Угорщину. У своїх рабівничих походах доходять мадяри

аж до південної Німеччини і в часі своїх походів зруйнували Великоморавську державу. Тоді (X. в.) повстає чеська держава, пізніше польська. На Балканському півострові повстають держави болгарська, сербська і хорватська.

Християнство серед словян.

Християнство поширилося серед словян рано. Переказ розказує про св. апостола Андрія, що він по Дніпру доплив аж до Києва. Тут на київських горах поставив хрест і поблагословив землю, де мала незабаром процвісти нова віра. І справді, християнство скоро поширилося на Україні ще до прийняття його цілою державою за кн. Володимира Великого 988. р., бо зносини з Візантією і Кримом були живі і звідтіля воно прийшло.

У західних словян поширили християнство св. Кирило і Методій. Їх запросив Великоморавський князь Ростислав. Брати походили з Солуня, знали грецьку і словянську мову; св. Кирило переклав святе письмо на староболгарську мову і уложив словянську азбуку. У Великоморавській державі поширили вони християнство в словянському обряді. Але словянський обряд тут не держався. Під натиском німецького духовенства вже наслідник кн. Ростислава, князь Святополк, відсунув учнів апостолів і прийняв духовенство з Німеччини. У той спосіб, щодо обряду, словянщина поділилася. Західні слов'яни: чехи, словаки, поляки, серби лужицькі, словінці і хорвати прийняли латинський обряд з Риму, усі інші: українці, москалі, білоруси, серби, болгари — словянський (грецький) обряд з Візантії. А що з християнством приходила тоді і культура, то цей поділ мав велике значення на дальший розвиток тих народів. Візантія, як спадкоємець культури старого світа (це було східно-римське цесарство), під культурним оглядом стояла тоді найвище з усіх країн в Європі, то і східна словянщина під її впливом розвинула дуже високу культуру.

Розселення герман.

Готи в часі приходу гунів сиділи над Чорним морем. Вони ділилися на східних (остроготів), що займали чорноморські степи по Дністер, і західних (візиготів), які сиділи між Дністром та Дунаєм. Коли гунни розбили остроготів, вдарили на візиготів. Візиготи покинули свої дотеперішні землі, перейшли Дунай, та з дозволу східно-римського цесаря осіли на Балканах, на південь від Дунаю. Звідси, під про-

водом свого короля Аляриха, помандрували до Італії і здобули навіть Рим (410. р.). Але в Італії Алярих помер і візиготи пішли далі на захід, заложили собі державу в південній Франції (по ріку Льюару) і Іспанії. Столицею стала Тулуза (півд. Франція).

Вандали. У той саме час другий германський нарід, Вандали, що жили тоді на Угорщині, уступаючи перед гуннами, пішли на захід до Франції, звідти через Піреней до Іспанії, а через Гібральтар до північної Африки. В Африці покорили ту римську провінцію (429. р.), а їхній король Гейзеріх зайняв Картагін у і зробив її столицею своєї держави. Звідси морем робив він походи на Корсику, Сардинію, Сицилію, покорив їх, а в кінці 455. р. пішов до Італії і здобув Рим. Тоді вандала жахливо знищили місто (вандалізм!), пограбували і велику здобич вивезли до Картагін.

Бургунди. За вандалами посунули на захід і бургунди, що сиділи раніш у середній Німеччині, над рікою Меном. Вони перейшли Райн і осіли в околицях міст Майнцу і Вормсу. Але тут напали на них гунни і знищили майже ціле плем'я (згинув тоді їхній король Гунтер, що згадується в »Нібелюнгах«). Останки їх перейшли на південь у долину Саони і Родану.

Остроготи. По упадку держави Атилі, визволилися остроготи з під володіння гунів. Вони перейшли до ріки Дунай і осіли там, де раніш жили візиготи. У той час володів уже в Італії Одоакер, король герулів; західно-римське цесарство упало. Тоді східно-римський цесар, щоби позбутися сусідства остроготів, дає грамоту їхньому королеві Теодорикові. У тій грамоті дає він Італію Теодорикові, як володареві з рамени східно-римського цесарства. Бо по упадку західно-римського цесарства, східно-римські цесарі зголошують свої права до всіх країв б. римської імперії. Теодорик іде до Італії з цілим племенем остроготів. По трилітній облозі здобуває він Равенну, столицю Одоакра. Одоакер гине, Теодорик стає володарем Італії і творцем держави остроготів (493).

Льонгобарди. Ців століття пізніше примандрував до Італії ще один германський нарід, Льонгобарди (568. р.). Вони здобувають цілу низину над рікою По (від них назва »льомбардської низини«); столицею була Павія.

Англо-сакси, Франки. На півночі змінюють свої оселі і інші германські племена. Англи і сакси жили в північній Німеччині між Райном та Лабою. Морем дістаються

вони на Бритійський острів і там засновують свою державу. Знову франки, що жили над Райном і Північним морем, займають бувшу римську провінцію Галію (Францію). На півдні їхні межі сходяться з державою візиготів.

Німецькі племена. І в самій Німеччині ідуть пересунення. Племя Алеманів («шваби») займає землі над гор. Райном і гор. Дунаєм, по ріку Лех. На схід від Леху осідають Бавари. Жили вони раніш у Чехії, де перед ними сиділи кельтійські бої, і від тих боїв пішла назва баварів. На північ від них жило племя Турингів і далі Сакси.

Германські народи займають римські провінції.

Так усі провінції давнього західно-римського цісарства зайняли германські племена. Відомі були германи на території римської імперії вже раніш, ще від перших часів цісарства, але тоді діставалися германи як мирні кольоністи або наємні вояки, бо на кордонах держави стояли сильні римські легіони і не пускали цілих племен. Тепер германи ставали панамі тих земель. Одначе ті мандрівки не можна міряти нинішніми числами. Ті племена були загально нечисленні, 10—30 тисяч душ, і тому скоро розливалися серед густонаселених земель римської держави. Здобувши провінцію, германи займали собі звичайно одну третину земель і володіли над країною, як пануюча військова каста. Від підлемого населення відмежовувалися; місцеве римське населення ставилося до них як до ворожих чужинців. Про якусь співпрацю нових панів з їхніми підданими тяжко було ще й тому, що як готи так і вандали прийняли християнство, але аріяньське, а населення римських провінцій було католицьке. (Єресь Арія повстала на сході в 4. ст. Арій не признавав Христові природи рівної Богу-Отцю).

Занепад германських держав.

Усі германські держави були недовговічні. Найскорше впала держава вандалів. Коли в 6. ст. східно-римське цісарство дійшло до великої сили, тоді цісар Юстиніян висилає військо до Африки під проводом свого полководця Белізарія. Белізарій здобуває цілу зах. Африку; держава вандалів перестала існувати (533).

Коли здобуто Африку, Юстиніян висилає військо до Італії проти остроготів. І тут римські війська поремагають і розбивають державу остроготів. Італія стає провінцією східно-римського (візантійського) цісарства (555. р.)

Недовго існувала і держава льонгобардів. Франконський король Карло Великий 774. р. пішов походом на льонгобардів, заняв їх край і сам коронувався на льонгобардського короля.

Державу візиготів у Франції знищив основник франконської держави Хльодовик (507. р.). Держаться візиготи за Піренеями в Іспанії ще два століття. Але 711. р. вдарили з Африки араби, розбили візиготську державу і самі заволоділи Іспанією (удержалися в Іспанії аж до 1492. р.).

З усіх тих германських держав зберіглася лише держава франків.

Культура германських племен.

Прабатьківщина герман лежала в північній Європі, були це країни: Скандинавія, Данія, північна Німеччина по ріку Мен, на захід по Райн; на сході часто змінювалася, часом доходила до Висли. У південній Німеччині сиділи Кельти, що займали Судетські краї, Альпи, обидві Галії. Германі ділилися на північних, східних і західних. Північні краї були дуже неврожайні, тому північні германі часто мандрували на південь і пробивалися до меж римської держави. Пізніше, вже в середньовіччі, північні германі (звані норманами, у нас варягами) мандрували по цілій Європі. Причалювали до берегів, здобували цілі землі, наймалися до війська. Вимандрували здебільшого і східні германі (готи) так, що територія над Одрою вилюднилася і її зайняли слов'яни (аж по Лабу). У самій Германії zostалися здебільшого західні германі.

Країна була рідко заселена, 4—5 людей на 1 км². Поодинокі племена були нечисленні, займали територію до 5000 км² (половина Карпатської України), з кількістю 25000 населення, втім до 5000 воєнків. Германі були осілим народом уже тоді, як виступають на історичну арену, стрінулися вони перший раз з римлянами ще в 100. році пер. Хр. Германі, хоч були осілі, легко змінювали місце побуту. Займалися рільництвом, але не було приватної земельної власності. Громада заряджувала полем і розділювала поміж членів. Хоч землі було багато, країна була мало заселена, бо орного поля було мало. А обробляли на зміну, одна частина землі лежала облогом. Усюди переважали ліси і мочари, тому рільництво не було найважливішим заняттям. Жили головню з ловів, з випасу худоби; головна пожива була м'ясо і молоко. Села були невеликі, хати стояли не густо побіч себе, але все ж таки недалеко, бо це було безпечніше. Хати будували дуже примітивно, були курні, стіл, лави творили

цілу обстанову, спали на землі. У зимі жили в землянках, де було тепліше.

Село, що числило 500—1500 душ, ставило приблизно 100 вояків (сотню). Округа села називалася «г'ав». На чолі округи стояв виборний голова (звич. назив. «гунно» — гундертшафт — сотенний). Він керував громадою, провадив вічем, порядкував господарськими справами, був вождем у часі бою. 20—30 округ разом творило племя. Границі поодиноких племен були звичайно незалюднені, а ціле населення скупчувалося більше в середині, тому всі вояки могли майже за один день зібратися в одному місці на віче. Те віче вояків було найвищою владою племені, воно рішало про війну і мир, вибирало князя. Князь був особливо необхідний у часі війни. Але, як в округах так і серед племен, влада вождя переходить звичайно за батька на сипа, і тому зчасом повстає родова аристократія. Князь стає потрібний і в часі миру, бо голова округи полагоджував лишень дрібні справи, загальніші йшли на вирішення князя. Тому князь обіздив землю, і разом з місцевою старшиною, судив.

Князь має побіч себе військову дружину, він її удержує. Це свобідні люди, але зобов'язуються до безумовної вірності своєму князеві. Усі сини князя між собою рівні і всі вони стають князями. Тоді на чолі племені стають роди князів, щось подібне до римського сенату. Вони на загальному вічу обговорюють і підготовляють усі справи. Колиж трапиться так, що зостається один князь, а інші вигинуть, то він може стати і королем; тоді владу має необмежену, бо не обмежують його інші князі. Всі германи були вільні, а невольниками були звичайно военні бранці. Так отже германське суспільство складалося з 1. шляхти — князів, 2. вільних герман, 3. кріпаків.

Релігія. Германи вірили в богів, що уособлювали сили природи. Богів уявляли в постаті людей. Найвищим богом був Одін (Водан) — первісно бог бурі, пізніше головний бог і бог війни. Був володарем «вальгалі» (неба), куди йшли душі погибших воїнів. Валькірії, жінки воїни, провадили душі вояків до вальгалі. А що природа германської батьківщини була сувора і непривітна, то і боги були здебільш грізні; перекази і міти розказують про численні бої добрих богів з лихими силами-велитнями.

Германи воювали радо і вже в перших початках римського цісарства часто наймалися на службу Риму, Військо їх не знало карності як римське, тому римські легіони пере-

магали германів і зуміли цілі століття вдержати кордони римської держави. Але все таки були германи грізною силою. Воювали і кінно, уставлялися клином у багатьох рядах. Під час мандрівок вирушали цілі їхні народи, хоч не надто численні, число вояків доходило звичайно до 5000.

Візантія.

Цісар Юстиніян.

Зовсім відмінно від слов'янських чи германських країн (земель первісної ще культури), виглядало тодішнє східно-римське цісарство Візантія — спадкоємець культури старого світу. У той час, коли падає західно-римське цісарство від ударами герман, східно-римська держава видержує усі бурі мандрівок народів. По германах з'являються над Дунаєм слов'яни і осідають на Балканському півострові. У своїх військових походах доходять вони аж до Пельопонезу і під мурів Царгороду. Одначе сильне з природи над морем положення столиці і величезні мурів, видержують усі ті наступи.

Час від часу появляються на візантійському престолі визначні володарі, що вміють використати усі засоби старої держави, та вивести державу з тяжкого нераз положення.

Таким дуже визначним володарем був у шостому столітті цісар Юстиніян (527—560) зі слов'янського роду, перший великий, відомий в історії слов'янини. Був він у першу чергу добрим політиком, організатором держави і фінансистом. Війни ведуть за нього славні його полководці. Державу вандалів розбив Белізарій; Нарзес здобув цісареві Італію. У той спосіб у руках Юстиніяна опинилася — крім Балкану, Малої Азії, Сирії — ціла Африка (північна) і Італія, себто: значна частина давньої римської імперії.

Як організатор держави, Юстиніян старається скріпити її відновленням давнього римського права. Комісія, під проводом славного правника Требонія, збирала ціле римське право і так повстав т. зв. »Кодекс Юстиніяна«. Цей кодекс став основою пізнішого європейського права. Спираючися на римським праві, Юстиніян розбудовує численну бюрократичну (урядничу) адміністрацію держави. З огляду на часті напади ворогів, поодинокі, намісники по провінціях мали військову владу.

Під господарським оглядом Візантія стояла в Європі на першому місці. Хліборобство стояло дуже високо, хоч доброї

землі на Балканах було мало; те саме треба сказати і про городництво і садівництво. Олива і вино, як і за старої Греції, були головними продуктами країни. Зі Сходу, особливо за посередництвом арабів, прийшли і інші південні овочі (помаранчі, цитрини). Сама столиця, як і інші більші міста Солунь, Нікея Синопа, Трапезунт, мали високо розвинену промисловість. На одному з перших місць стояло ткацтво, крім вовняних чи льняних виборів, ткали високо-вартісні шовкові тканини. Шовкопрядку вже по часах Юстиніяна принесли з Китаю. І Візантія берегла довгий час вироб шовкових тканин як свій монополі. По тій причині ті, т. зв. паволоки, були дуже дорогі і були одним з головних предметів візантійської торгівлі.

З часом, завдяки великим багатствам, що їх дає промисел і торгівля, багаті починають скуповувати землю і творити великі лятифундії. Мала селянська земельна власність занепадає. Повторяються подібні часи, як за Гракхів у Римі. Цісарі стараються припинити цей занепад села, бо селяни давали найкращого воюка. Але вповні перевести це не вдалося і це була одна з причин, що пізніше Візантія вже не має таких сил як у початках середньовіччя.

З іменем Юстиніяна зв'язана ще будова одної з найкращих будов світа — церкви св. Софії в Царгороді.

Візантія по цісаря Юстиніяні. У часи наслідників цісаря Юстиніяна Візантії приходилося видержувати великі бої. На сході грізним ворогом ще з римських часів були перси. Все ж таки від них Візантія зуміла відбитися. Але в 6. ст. починають араби свої походи. Вони здобувають азійські провінції аж по Малу Азію. А також здобувають Єгипет і ціле північне побережжя Африки. Всі ті краї вже на постійно для Візантії були втрачені. Також і в Італії не держалося довго володіння Візантії. Північну Італію займають льонгобарди; в середній Італії що раз сильніше розвивається самостійна палська держава; південь і Сицилію завойовують нормани. Не вдержався і Дунай як давній кордон римської імперії. На південь від Дунаю, на заході, повстають хорватська і сербська держави, а в безпосередньому сусідстві Царгороду — болгарська. Болгари часто загрожують візантійським володарям. Вкінці під мурами Царгороду появляються і київські війська. Спершу нападають київські князі на побережжя М. Азії, де були багаті грецькі міста Синопа, Трапезунт, а опісля на сам Царгород. Ціле 7. ст. пройшло в тяжких боях. У кінці 8. ст. настав спокійніший час. Тоді основник і сав-

рійської династії Лев III (717—741) перевів основні реформи і завів лад у державі. Але велику боротьбу викликав едикт цісаря з 726 р., в якому він заборонив почитати образи святих. Він боявся, щоб християнство не попало в ідолопоклонство, як за поганських часів. Але загал виступив проти заборони, також римські папи осудили заборону. Та цісар не уступив, карав суворо винних. Більш як сто літ тягнулося т. зв. »іконоборство«. Щойно цісарева Теодора відновила на постійно культ образів (843).

З пізніших династій визначилася династія македонська. Одним з найважливіших представників був цар Лев VI. Філософ (автор численних наукових творів) і його син Константин Порфірородний (913—959). У своїх творах ц. Константин залишив опис східної Європи, де говориться про побут словян і наших племен.

Неменш визначною була і династія Комненів. Алексій Комнен (1081—1118) привів Візантію до великого розквіту. Становище Візантії тоді сильно скріпилося, бо за Алексія хрестоносці відбили туркам святу землю. А часи були справді грізні, бо по арабах прийшли турки і зайняли навіть частину Малої Азії. Одначе Єрусалимське королівство недовго проіснувало, турки здобули його і загроза Візантії з кожним роком ставала більша. Візантія не могла дійти до такого значення як у попередніх століттях.

Візантійська Культура.

Займаючи такі великі простори і маючи звязки з цілою Європою (а у першу чергу зі східною її частиною), Візантія мала великий вплив на ті народи. Найсильніші візантійські культурні впливи були серед тих народів, що прийняли християнство з Греції, себто серед балканських і східних словян. Християнство на Сході, в краях візантійської держави, дуже рано дійшло до найвищого вершка. Бо поширилося тут християнство в країнах, де загално відома була грецька філософія. На основі тої філософії повстають у четвертому столітті основні твори великих християнських філософів, отців церкви, св. Василія Великого, Григорія Богослова, Івана Золотоустого і цілий ряд інших. Тут на сході відбувалися найважливіші собори, що поборюють різні ересі, які тоді появляються. На сході повстало теж перше аскетичне життя, перші монастирі.

Східне християнство, крім глибокої філософічної грецької думки, перейняло теж від старинних греків їхнє незвичайне почуття краси і витворило найкращі релігійні обряди і релі-

гійні форми. Дуже тісно з тодішнім релігійним життям вязалося і мистецтво, особливо малярство і архітектура. В обох тих галузях мистецтва повстає окремий т. зв. візантійський стиль. У малярстві помітний він тим, що мистець старається увійти в найглибшу суть релігійного малярства, викликати релігійний настрій. Тому мистець не малює святих як звичайних людей, але як позаземські маєстатичні постаті; золоте тло на іконах, символ неба, відмежовує представлену особу від звичайного світа. Часто вживали і мозаїки, що дуже добре надавалася на великі стінні картини. Взагалі візантійське гієратичне малярство (представлення святих) стоїть до сьогодні найвище з усіх видів малярства.

В архітектурі найкращим взірцем візантійського стилю стала церква св. Софії в Царгороді. Величава баня (33 м. широка) спиралася на чотирьох могутніх стовпах, злучених луками. Церква має форму рівнораменного хреста в квадраті з бічними навами. Так отже візантійський стиль характеризує лагідні луки і бані, форма рівнораменного хреста. Внутрі є багато світла, що падає зі стінних вікон і з бані і добре освітлює багаті на малюнки чи мозаїку стіни. Усе викикує піднесений, погідний настрій.

На взір царгородської церкви св. Софії побудував такуж церкву кн. Ярослав Мудрий у Києві. Цей візантійський стиль поширився не лише на сході у народів грецького обряду, але і донеде на заході, де сягали візантійські впливи. Найкраща церква в Венеції св. Марка побудована в тім же стилі. Рівнож зустрічаємо церкви візантійського стилю ще і в інших містах Італії і на Сицилії.

По Візантії залишилася теж ціла велика поетична і научна грецька спадщина. Візантійські вчені дуже пильно студіюють її; повстає цілий ряд збірників зі старої літератури, наукових праць, енциклопедій, історичних творів. Ця величезна спадщина має вплив на оригінальну творчість; поети і письменники наслідують класичні взірці і творять нові; розвиваються всі галузі поезії і прози (роман). Уся та творчість впливає і на творчість тих народів, що були в межах впливів візантійської культури.

Араби.

Мохаммед.

Несподівано для тодішнього світа виступає на історичну арену новий нарід, араби. Заселяли вони арабський півостров, належали, як жиди, до семітської групи народів,

жили племенами в первіснім стані культури. Частина їх жила на побережжі по містах, де вони торгували; другі, бедуїни, кочували на степах, жили як номади, випасали свої череди, часто воювали між собою, а то й грабували проїжджаючих купців (каравани).

У сьомому столітті з'являється серед арабів пророк Мохаммед. Він був спершу купцем і мандруючи по чужих краях, зазізнався з християнською і жидівською релігією. Обидві релігії, як вищі монотеїстичні, зробили на нього велике вражіння, бо араби жили в політеїзмі, вірили в сили природи і не мали одноцільної релігії. Мохаммед покинув купецтво і по довгих роздумуваннях та ваганнях виступив з новою вірою в Мецці (головнім місті арабів). У Мецці була святиня, де був святий камінь «Кааба» і це було найсвятіше місце арабів. Але з Мекки Мохаммеда прогнали. Він утікає до Медини і ту втечу приймають араби за початок числення часу (рік 622 «геджа»). У Медині Мохаммед далі проповідував свою науку, приєднував щораз більше прихильників і в короткому часі зєднав до своєї віри всі арабські племена і саму Мекку.

Мохаммед проповідував віру в одного бога Алляха, а себе проголосив його пророком. Піддатися вповні божій волі «іслам», вірити в призначення («фаталізм») — це перший обов'язок вірних. Душа людини безсмертна і по смерті душі праведників ідуть до неба, що його Мохаммед змалював яскравими барвами. Найпростіша дорога до раю веде з поля бою. Вірні зобов'язані ширити мечем нову віру, а хто поляже в святій війні за віру, цей має запевнений рай. У житті веліє Мохаммед керуватися добрими ділами, зокрема на перше місце ставив милосердя, наказував піст, молитву (5 разів на день). Мекка і надаліше зосталася святим містом арабів і Мохаммед наказував кожному з вірних по змозі хоч раз у житті поклонитися богові в святині Каабі. Науку Мохаммеда списали його учні в книзі званій Коран.

Арабські підбої.

За десять літ після втечі до Медини Мохаммед помер (632), але його віра зєднала всіх арабів. Зєдналися араби не лиш під релігійним оглядом, але створили і одноцільну арабську державу, що охопила всі арабські племена. Наслідники Мохаммеда, «каліфи», вирушили на завоювання світу. Від Візантії здобувають араби Сирію і Мезопотамію. Візантії залишився в Азії лиш малоазійський півострів. Опісля звернулися араби до Ірану і в завзятих боях здобули його.

Впливи арабів доходять аж до Індії, де також поширилася їхня віра. Дамаск, а пізніше новозбудований Багдад у Мезопотамії, став столицею нової держави. У тих війнах найбільше визначився другий каліф Омар. Він здобув між іншими Дамаск і Єрусалим.

З Азії араби звернулися до Африки, здобули Єгипет, де заложили нову столицю Каїр. З Єгипту пішли вони далі на захід і захопили ціле північне побережжя Африки. У 711. році були вже в Іспанії, де розбили державу візиготів. А 732. р. загналися аж до Франції і щойно тут між Тур та Поатіє спинили їх Франки. Арабське володіння в Європі спинилося на Піренейх.

Тут в Іспанії, надто віддаленій від багдадського каліфату, повстав самостійний каліфат у Кордові. На піренейському півострові продержалися араби ціле середньовіччя (до 1492. р.)

Пізніше наступають араби на південну Європу. Здобули Сицилію, пішли походом на Італію. Італії не було кому боронити; візантійське цісарство, що до цього належала південна Італія, само ледви відбивалося від наступів. Араби здобули і зруйнували Барі, Неаполь і інші італійські міста. Раз-у-раз наступають на саму Візантію, але греки спиняють їхні наступи т. зв. «грецьким огнем», палять арабську флоту. Довший час арабська флоту була пострахом країв над Середземним морем.

Арабська культура.

Араби зайняли краї високої культури, як: Сирію, Мезопотамію, Персію, Єгипет. Культуру цих країн вони пильно вивчають і використовують для своїх потреб. Жили вони здавна в сусідстві з країнами геленістичної культури, вона не була їм зовсім чужа і тому легко могли присвоїти її собі. У країнах хліборобської культури араби завели незвичайно інтензивну господарку. Розбудували давні зашедбані часто водні канали Мезопотамії та Єгипту, зрошували рілю, викопали численні артезійські криниці. Як народ пустині, високо цінити водне господарство. Поширили нові рослини, так питомі середземноморським краям: помаранчі, цитрини, пальми, морву, риж, дині, рожі.

Високо стояла і їхня промисловість. Виробами зброї найбільше славився Дамаск (дамаська сталь), шкіряні вироби найкращі були в Кордові («жордуан»); з ткацьких виробів відомі були килими (Персія), мусліни (з Мосуля), адамашки (Дамаск). Торгували тими виробами і плодами по цілому Середземному морі і караванами по суші. Тоді і познайомили

вони Європу з компасом. Принесли його з Китаю. Бо з Червоного моря плавали вони далеко вздовж Африки аж до Мадагаскару, а на схід до Індії і південного Китаю.

У зв'язку з промисловістю і торгівлею розбудовують араби міста і творять свій арабський стиль. У такому стилі будують у першу чергу свої святині-мечети. Характеристичні для того стилю є високі вежі т. зв. «мінарети». Дах мошеї звичайно у вигляді бані; одною з головних прикрас є кольони (стовпи), що лучаться зі собою оригінальними луками у вигляді підкови (звужені в долині). Загально будови є легкі і стрункі.

Не розвинулося в арабів ні малярство ні різьба, бо релігія заборонювала арабам малювати чи різьбити бога чи святих. Свої мошеї прикрашували вони лише написами і орнаментами («арабески»).

Араби використали теж і великі скарби науки в занятих землях. Переклали численні грецькі твори, самі поглибили деякі науки, особливо математику, хемію і астрономію. В Індії запізналися араби з числами і увели їх у математиці («арабські числа»). Від арабів перейшли ті числа до Європи. В Єгипті стояла високо медицина і там араби студіювали її. Численні купецькі подорожі дали арабам спромогу поширити географічне знання. У зв'язку з релігією розвинули широко теологічну науку. З літератури найбільше відомі стали арабські казки, багато сюжетів цих казок примандрувало аж з далекої Індії.

Франки.

Франконія за Меровінгів.

З усіх германських держав до найбільшої сили і значення дійшла держава франків. Під іменем франків обєдналося більше число дрібних германських племен, що здавна жили на кордонах римської держави.

Франки ділилися на дві головні групи. Одна частина, що жила на берегах середнього Райну, звалася ріпуарськими франками («ріпа» = беріг), друга над долішнім Райном, над морем, мала ім'я салійських (сальце = море). Обидві частини обєднав король салійських франків Хльодовех (481—511) з родини Меровінгів («меер» = море). Він силою усунув усіх племінних князів і обєднав їх край в своїх руках.

У середній Галії держалася ще в V. ст. римська влада, намісником Риму був Сіягрій. Хльодовех пішов походом на нього (486. р.), переміг і заняв цілий край аж по ріку Льоару.

В Соасоні заклав він столицю своєї держави. За Льоарою була вже держава Візиготів. Хльодовех пішов походом на них і зайняв їхню територію аж по Піренеї. Також прилучив до франконської держави землю алеманів (швабів), що жили в південній Німеччині від Райну по ріку Лех.

Германи, коли займали якусь країну, звичайно забирали собі $\frac{1}{3}$ землі. Хльодовех не зробив того. Він зайняв такі великі простори, що франкам, які були з ним, вистарчало державної землі. На ній він поселив своїх франків. Цілу країну поділено на графства; у графствах правили графи, іменовані королем. Тому, що Хльодовех винищив усіх родовитих князів, не було окремих князів чи аристократичних родів, що могли б суперничати з королем, мав він необмежену владу. Графів іменував він сам і вони мусіли його слухати. Влада короля і графів спиралася на германських дружинників, що жили тоді по цілій Франконії. Але число їх було невелике і тому Франконія — пізніше названа Францією — не стала германською країною; в ній переважає куди численніший місцевий елемент, а саме галлійці (кельтське плем'я), зроманізовані за римських часів. По тій причині французи належать до романської групи європейських народів. Те саме сталося і на території Італії, де культура Риму була найсильніша і країна була густо заселена. І тут розплилося плем'я герулів чи остроготів і льонгобардів серед місцевого населення. Повторилося те саме на Піренейському півострові і в Семигороді, де в Дакії, прикордонній країні, стояли численні римські легіони. Усюди тут творяться (в перших століттях середньовіччя) нові народи: французи, італійці, еспанці, португальці і румуни, народи романської групи.

Хоч число франків у франконській державі не було велике, але Хльодовех і його наслідники зуміли скріпити свою державу в той спосіб, що прийняли християнство з Риму. Хльодовех охрестився і охрестив франків у 496. р. Так отже між ним та християнським населенням країни не було релігійної різниці. А релігія тоді заповняла ціле життя і утворювала світогляд людей. Тимчасом усі готські народи прийняли були християнство, але аріянської науки і через те місцеве католицьке населення в Італії, Іспанії та Африці, де готи і вандали утворили свої держави, ставилося до них вороже; ніколи не приходило до співжиття готів з тубильцями і готські держави впади. А навпаки в Франконії ціла сильна вже тоді церковна організація підтримувала нового короля і тим закріпила його владу в новоздобутих краях.

Чотири сини Хльодовеха, по смерті його, поділилися дер-

жавою, але правила однозгідно і поширили ще державу на схід. Підкорили вони всі германські племена в Німеччині за виїмком Фризів і Саксів, що жили над північним морем і Лабою.

Карло Великий (768—814).

По смерті синів Хльодовеха наступила жахлива боротьба серед рідні, державі загрожував розпад. Врятувала її родина Каролінгів. Перші представники тої родини не були королями, лише т. зв. майордомами, заступниками короля, їхніми найближчими дорадниками. Один з них, Пипін Старший (VII. ст.), при слабих і нездарних королях — Меровінгах, захопив владу в свої руки і відбудував державу. Його правнук, Карло Молот перемиг арабів під Тур і Поатіе (732. р.) і в той спосіб урятував Франконію перед чужим володінням. Це підняло його значіння так, що його син, Пипін Молодший, усунув останнього меровінгського короля, а сам став королем франків (751—768). Його сином був Карло Великий, найважливіший представник тої родини. Від його імени стали називати цілу династію Каролінгами.

Карло веде численні війни і далеко поширює кордони франконської держави. У Німеччині підбиває останні свободні ще племена фризів і саксів. Але з саксами були бої дуже тяжкі; сакси, присмирені, раз-у-раз зривалися до боротьби. Щойно по 30 літніх боях Карло покорив їх і силою навернув на християнство. Границя його держави сягала тоді по Лабу.

На сході, на Угорщині, осіли були авари (монгольська орда), що примандрували з Азії, як раніш гуни. Нападали вони на всі сусідні краї, на захід доходили аж до Баварії. Карло розбив їхню державу і по Дунай, Тису та східні Альпи поширив свою державу.

На півдні, в Льомбардії, воює він з льонгобардами. Льонгобарди дійшли до великої сили; в Італії зайняли середню її частину, що належала до візантійського цесарства, та стали загрожувати папам у Римі. Пипін воював з льонгобардами в обороні папи і відступив папі здобуті від льонгобардів землі кругом Риму і Равенни. У той спосіб дав початок церковній державі. Тепер Карло зовсім знищив державу льонгобардів (774), сам коронувався королем льонгобардів, а за папою лишив землі, що їх відступив папі його батько.

Прийшлося воювати Карлові і з арабами. У боях він здобув Іспанію по ріку Ебро (в цих боях, при відвороті війська, загинув славний лицар Ролянд, що його оспівано в поезії). У цей спосіб держава Карла сягала на схід по Лабу, Судети, Тису, Адрійське море, в Італії по околицю Риму, в Іспанії по Ебро. Центром її була Франконія-Франція.

Неначе завершенням тих підбоїв була коронація Карла на римського цісаря. У 800. р. Карло був удруге в Римі (перший раз був у часі льонгобардських воєн). У Римі збунтувалася шляхта проти папи і Карло прийшов з військом та присмирив її. Тоді на саме Різдво 800. р. в церкві св. Петра папа коронував Карла римським цісарем. Було це немов віднова давнього римського цісарства. Одначе Карло не зостався в Римі; Рим залишився далі під володінням папи, а сам Карло вернувся до Франконії. Коронація мала немов символічне значення, що двох володарів править світом: духовим світом — папа, світським — цісар. Коли обидві влади були в згоді, тоді і сила їх була велика. Але дуже часто доходило до взаємної боротьби і тоді цілі століття цісарство і папство витрачували цим свою силу.

У Франконії Карло постійної столиці не мав, але найрадше перебував у місті Аахені. Таку велику державу як Франконія за часів Карла, треба було часто обїздити, бо король сам полагоджував усі важніші справи. Держава, як і раніш, була поділена на округи-графства; в округах правили графи, іменовані королям. На кордонах держави, там де треба було державу боронити від ворогів, графи мали, крім управи графством, ще і військову владу, і ті графства звалися »граничними« — »маркграфствами«. Такі маркграфства були на сході над Лабом проти словян; над Дунаєм (т. зв. Східна Мархія), у південних Альпах і в Іспанії проти арабів. Східна Мархія (в околицях гор. і дол. Австрії) і Альпейська мархія спричинили відсунення словянських осель з Альп і заселення тих земель німцями з сусідньої Баварії.

Коронація Карла в Римі так підняла його престіж, що франконський престол став наслідний в його родині. Щоб обзнайомити населення зі своїми розпорядками і законами, Карло скликав віча, весною і восени. Там проголошував закони, там відбувався теж і перегляд війська. Урядовці помагали Карлові правити державою як канцлер, підкоморій (скарб), палятин (суд) і інші. Крім того висилав по краю своїх довірених, які провіряли управління графів.

Дбав Карло і за освіту та культуру свого краю. Цікавився школами, згуртував на своїм дворі вчених і поетів, сам

брав участь в їх працях і велів збирати народні пісні. Письменною мовою була латина.

Упадок держави Карла Великого.

По смерті Карла став цісарем його одинокий син Людвик. За Людвика вдержується ще єдність держави, але сила державної влади падає щораз більше. Сам цісар не надто займався державними справами, а поодинокі графи приходять до щораз більшого значення. Нарешті Людвик попадає в спір зі своїми синами, доходить навіть до війни з ними. По його смерті, сини, в договорі в Вердені (843), поділили державу на три частини. Найстарший Льотар дістав цісарську корону (Італію і смугу землі від Італії на північ аж до Північного моря, вздовж рік Родану, Саони, Мозелі і Райну). Другий син став королем Франції (столиця Париж); третій — володарем Німеччини (стол. Регенсбург). Одначе і далі не було миру. Дійшло до розділу осередньої держави і її ділять між Німеччиною та Францією. Італія відділяється від них. Але і в обох тих державах не було визначніших володарів, які зуміли б піднести державу зі занепаду. В X. ст. вимирає династія Каролінгів; приходять до влади нові родини: Капетинги в Франції (від 987. р.), та династія саксонська в Німеччині (від 919. р.).

Нормани.

Норманами звалися германські племена, що мешкали на (норд-ман): в Данії, Норвегії і Швеції. На своїх малих кораблях по 60—70 людей, вишлювали вони на море, несподівано з'являлися на побережжах, нападали і грабили міста і села. Ріками запливали вони далеко вглиб краю і добували оселі, навіть далеко віддалені від моря. Так зруйнували Гамбург, далеко на суші положені Майнц і Вормс; зруйнували і спалили столицю Карла Великого Аахен. Рікою Сеною дісталися до Парижа (885) і 10 місяців держали в облозі. Нарешті король зложив окуп і нормани відступили. Де-не-де осідали на постійно. У Франції осіли на нормандському півострові (912. р.). Нападають і здобувають Англію (1066), Ісландію, допливають до Гренляндії, а навіть до північної Америки. Через Гібральтар впливають на Середземне море. Від арабів відбивають Сицилію, займають південну Італію (1030) і разом з Сицилією об'єднують у нормандське королівство (1130).

Їздили нормандські дружини і на схід Європи, де наймалися до війська в Новгороді, Києві, Візантії. Їх звали на Україні варягами.

Їхні ватаги не були численні. Але тому, що нападали несподівано, то скорим, сміливим наступом захоплювали навіть великі міста. Де Нормани осідали на постійно, там розпливалися серед місцевого населення і скоро затрачували нормандський характер. Лишень Данія, Норвегія і Швеція залишилися нормандськими. Наймогутніша з них була данська держава, що повстала в 900. роках. Сучасник кн. Ярослава Мудрого, Канут Великий (1018—1035) злучив в одну державу Данію, Норвегію і Англію. Шведська і норвезька держави повстали в IX. ст. Обидві держави були в близьких зносинах з Києвом. Норвезький король Оляф Святий (1015—1030), який охрестив норвегів, жив якийсь час при дворі Ярослава Мудрого в Києві.

Англія.

Англія — британські острови — завдяки своєму острівному положенню, далеко на півночі, далеко від давнього римського світу, пізно входить на поле історії. Римляни здобули Англію щойно в I. ст. по Хр. До Шотляндії і Ірляндії воєни не дійшли. Замешкували ті краї тоді Кельти і вони частинно підняли романізацію. У часі мандрівок народів римські легіони покинули Англію і тоді (V. ст.) починають напливати на острови германські племена англів і саксів. Боронив Англію король Артус, про нього повстало багато переказів і пісень, — але англо-сакси таки здобули країну і заснували сім своїх держав.

Християнство поширилося на островах уже в IV. ст., ще перед приходом герман (св. Патрик). Розцвіло воно особливо в Ірляндії, бо в Англії підупало з приходом поганських германських племен. Тоді ірландські монахи почали місіюну працю в Англії і на європейському континенті. Ті монахи стали відомі не лише по своїй місіюній праці, але як речники культурної праці. У VI. ст. прийняли христову віру і англо-сакси.

Устрій англо-сакської держави був дещо відмінний від устрою Франконії. Побіч королів, їх урядників, графів-шерифів, до значення доходять бувші начальники родових організацій. Вони стають визначною шляхтою. Підкорене населення попадає в панцизляну залежність. Коли ж прийшло християнство, то до значення приходять і єпископи. Так отже влада короля не була так сильна і абсолютна як у Франконії, король мав побіч себе щось подібне до ради чи парламенту. До цієї ради входили шерифи-графи, шляхта-боєри, єпископи, ігумени (настоятелі монастирів), родина короля і королева.

У IX. ст. всі ті держави об'єдналися в одну. Англія дійшла до більшої сили за короля Альфреда Великого (871—901).

Він дбав і за поширення освіти. Тоді розпочалися часті походи норманів і їх відбити не вдалося. Нарешті данці за Канута В., на якийсь час, заволоділи Англією. По них знову нормани з Нормандського півострова в Франції напали на Англію. Під проводом свого короля Вільгельма Завойовника вони в бою під Гастінгс 1066. р. здобули Англію і заступили свою державу.

Феудалізм.

Феудалізм у Франконії.

Батьківщиною середньовічної культури можна б назвати Францію, бо з того краю вийшли всі важніші середньовічні установи та культурний рух. Тут витворився і новий суспільний устрій, т. зв. феудалізм, що може з усього є найбільш прикметний для середньовіччя.

Феудалізм бере свій початок ще за римських часів. Витворюється він поволі, головню в часі від VII-X століття. За римської держави сільське господарство вели великі власники земель, що обробляли землю невільниками, а побіч них були дрібні селяни, що самі працювали на рілі. Але вже від II. ст. пер. Хр. дрібна селянська верства занепадає. Селяни продають здебільш свої ґрунти, а вельможі скуповують землю, велика земельна власність (лятифундії) непомірно зростає. Однак з часом Рим за цісарства закріпив свої кордони, воєн стало менше і щораз тяжче було добути невільників для рільництва. Тоді, в останніх століттях римського цісарства, більші землевласники поселяють на своїх землях селян з тим, що дають їм землю і господарство, але зате селяни зобов'язані давати їм частину своїх плодів та допомагати в їхньому господарстві. Тих новопоселенців називали кольонами. Були вони свобідними людьми, але все таки були залежні від власника землі, пана. Пан є правним заступником кольона в усіх його справах. Чи кольон хоче когось скажити, чи його хтось скажить, усе це можна робити лише за посередництвом пана. Держава відступає неначе частину прав щодо своїх горожан власникові-панові. Між паном та кольоном витворюються, незачеркнені ясно правом, відносини, децхо патріархального характеру: кольон зобов'язаний не лишень до деяких данин у користь свого зверхника, але і до вірності і відданості йому; пан, зі свого боку, має обов'язок дбати про свого підданого, опікуватися ним. У той час, коли валився старий світ, падала римська

держава і настали дуже бурхливі, небезпечні часи, така опіка і поміч слабшим була необхідна. У той спосіб на території римських провінцій повстав такий склад населення римської держави: на селах жили більші землевласники і селяни-колоні, в містах жили купці, ремісники, промисловці, урядовці; військову службу несуть легіони, часто різні германські племена на римській службі. Загал населення жив мирно і зовсім відвик від воєнної служби.

Підчас мандрівок приходять нові германські племена. До Галії приходять Франки, їх король Хльдовех творить могутню державу. Державу ділить на графства, а графи, разом зі своїми військовими дружинами, кермують країною. Зчасом і графами і дружинниками стають не лише франки, але і місцеве романське населення. А що франків у порівнанні з місцевим населенням, було небагато, то щораз більше затираються різниці між місцевим населенням та германськими завойовниками. Графи не держали цілої військової дружини на своєму дворі, але для легшого прохарчування розселяли їх на державних добрах з умовою, що вони кожного часно зобов'язані до військової служби. Але, щоб вони не відвикли від військової служби, і вважали її за своє головне заняття і завдання, то новим поселенцям-дружинникам не давали землі, як власність, а лишень у досмертне користування, т. зв. »февдум«. Від тої назви »февдум« походить назва феодалізм.

Нові поселенці зобов'язані до вірності своєму зверхникові, складають йому присягу. Якщо помре зверхник, то всі його піддані-поселенці мусять зложити присягу вірності новому панові. Як помре підданий, то його син мусять старатися, щоб його зверхник затвердив за ним землю, якою користувався його батько. Очевидно мусять зложити присягу вірності і виказати свою здібність до військової служби, інакше тратив землю.

Надана земля називалася февдум (-бенефіціум), зверхник-пан називався сеніором, той, що піддавався в опіку, ставав васалем. Акт передачі себе в опіку і надання землі відбувалося звичайно дуже врочисто і називалося комендацією. А як ішло про надання дібр духовному (єпископові), тоді називалося це інвеститураю.

Так отже, на взір кольтонату, повстає новий суспільний устрій. Але є основна різниця між римськими часами та середньовіччям. Римський кольтонат був селянською, мирною кольтонізацією, а франконські поселенці діставали землю за обов'язок виконання військової служби. У той спосіб по-

встав окремий військовий стан. Загал жив даліше мирно, а на війну йшли лише ті дружинники, що жили при дворах, при своїх зверхниках і ті, що дістали землю з обов'язком військової служби. Повстає лицарський стан. Лицарі не зобов'язані до данин, не працюють самі на землі, а свою землю, в свою чергу, дають селяням, які зобов'язані давати їм данини і вести їхнє господарство.

У той спосіб повстали суспільні верстви: на чолі держави стояв король. Він є зверхником-сеніором усіх. Але в дійсності він є безпосереднім зверхником-сеніором лише малого числа вельмож чи графів, що є його васалами. Ті васали в свою чергу є сеніорами своїх підданих-васалів, і так йшло в долину аж до селянської верстви, що працювала на рлі, а не несла військової служби.

Як світські вельможі, так і монастирі та єпископи, що мали великі маєтки, віддавали в свою чергу землі поселенцям, які ставали їхніми васалами, несли військову службу за ті землі, та давали данину і працю на монастир.

Феодальний устрій в інших краях.

Подібний феодальний устрій повстав і в інших краях західної Європи і в Німеччині і в інших краях, де і не було римського володіння, не було кольтонату. У первісних германських племенах усі германи були в правному розумінні рівні і свободні; крім свободних були і невольники. Однак з часом, як повстала держава і війни стали щораз довші, в деяких краях малоземельні селяни не мали можливості озброїтися. У первісних племінних часах воєнною справою орудували роди і їх начальники. Але, коли племінний устрій у часі мандрівок та нових осель щораз більше затрачується і слабне, не стає тої родової допомоги. А озброєння і ведення війни було дороге. Вояк був озброєний в шолом, панцир, щит, меч, копіє, мусів мати коня, не як раніш, коли германи воювали пішо і без панцирів. На такі видатки не завжди були спроможні селяни. Тоді вони зверталися до багатих землевласників і добровільно зголошувалися на васалів, давали їм свої землі, а ті їм платили чинш. Тратили, правда, селяни частину своєї свободи, бо ставали залежні від свого сеніора, але за те він або зовсім звільняв їх від військової служби, або допомагав озброєнням. Проте в ті так бурхливі часи, коли державна влада ледви могла забезпечити свободу і опіку, нераз необхідно було шукати захисту у багатшого власника, що сидів на своїому укріпле-

тому маєтку чи замку, мав воєнну дружину побіч себе і міг дати поміч у разі нападу.

У той спосіб фєвдальний устрій поширюється всюди. А зчасом щораз більше затирається різниця між тими добровільними селянами-васаліями і панщизняними підданими чи справжніми невільниками. Вкінці вони всі стають одною панщизняною селянською верствою. Карло Великий добре бачив, які великі зміни настають, як маліє численний раніш селянський стан, що давав йому багато добрих вояків. Він старається припинити ті зміни і видає розпорядок, що не всі селяни мають іти на війну, лише заможніші. Бідніші мали складатися разом і зпоміж себе узброїти одного і його вислати на війну. Але це не допомгло і свобідний селянський стан щораз маліє.

Через те, що військова служба стає так дорога, і витворився окремий лицарський стан, число війська було невелике. Велика держава Франків за Хльодовєха не мала більше як десять тисяч вояків. Відмінний став також спосіб ведення війни. До бою тепер виступають не маси збитою лавою, дуже слабо узброєні, як це було підчас мандрівок, але, за прикладом римських легіонів, лицарі виступають заковані в залізну зброю. Від часу воєн з арабами необхідно стала кіннота (бо араби воювали на конях). Таким чином головним середньовічним військом стає тяжкоузброєна лицарська кіннота. Боротьба на полі бою ведеться не фалангами чи лавами, але поодинокі, більш як герць і тут рішала особиста боездатність кожного лицаря.

Королівська влада.

Ця зміна військового ладу, коли на місце давнього загального ополчення (де всі стають до бою) ьтворюється окремий лицарський стан і то на основах васальности, — спричинилася до ослаблення влади короля. Король не має тепер армії безпосередньо під своїм командуванням. Приходить війна, він мусить звертатися з закликом до своїх васалів, щоб ішли на війну. Васалі, щоправда, присягою вірности зобов'язані були до послуху, але нераз використовували слабість короля і добували від нього щораз нові привілеї, а часом і не слухали його. Коли ж за останніх Меровінгів чи за Каролінгів по смерті Карла Великого приходить до частих воєн за престол, то значення поодиноких васалів стає щораз більше. У Франконії вже з початком VII. ст. здобуває та нова аристократія цілий ряд привілеїв, які обмежують владу короля.

Церква.

Християнство характеризує цілу середньовічну культуру, а церква стає одною з найбільших сил. Християнство розвивається в перших століттях ще старого світу в рямцях римської імперії.

У Римі стара римська релігія за царства підупала. Цісарі стараються скріпити і віновити її, впроваджуючи культ цісарів, що належить до давнього культу предків-героїв (ляри і пенати), та омікуючих божеств (генії). Поширилася тут і грецька релігія і грецька філософія. За царства сильно розвинулася етично-моральна сторінка грецької філософії, особливо стоїцизм, так, що навіть на римському престолі засідає такий апостол стоїцизму як Марко Аврелій. До інших релігій Рим ставився толерантно; нових богів долучував до своїх. А зі сходу приходили різні релігії, що знаходили своїх визнаців у різних частинах римської держави і самому Римі. Легіони, які стояли на перській границі, принесли з собою культ бога Мітри, що належав до давньої високої релігії Зороастра (Заратустри). З давнього Вавилону (Халдеї), з Малої Азії, з Єгипту також поширилися тамосні містичні релігії в римській державі. Відома стала і жидівська релігія, бо жиди, навіть ще перед збуренням Єрусалиму, сильно поширилися в римській державі. Як у Римі так і в Олександрії були численні жидівські громади, а число жидів зростало ще й тому, що до жидів і їхньої релігії приставали бувші фенікійські колоністи, чи інші семітські народи, розсипалі по римській державі.

Релігійність взагалі зростає, відчувається туга за охопленням усіх тих релігійних понять в одно. У III ст. приходиться до спроби релігійного синкретизму, себто: злучення різних релігій під знаком культу богів-героїв: Орфея, Авраама, Олександра В., Аполлонія з Тіани, Христа. Та така спекулятивна релігія не могла прийнятися. І вкінці, коли цар Константин проголосив християнство державною релігією, воно остало основою релігійної думки старинного світу.

Спочатку приходиться християнству ще боротися в самому нутрі з різними ересями. Повстають вони головню на сході, де релігійна думка все була найживіша. Отці церкви, представники найглибшої християнської віри і релігійности, виховані на грецькій філософічній культурі, розбудовують у своїх письмах нову християнську науку — теологію і християнську філософію. Вселенські собори вирішують справу ере-

сей, закріплюється і церковна організація. Так з кінцем старих віків, коли валиться велика римська імперія, приходять різні народи, міняються держави, одинокою сильною організацією і найбільшою культурною силою виявляється церква.

Від самого початку зазначається в християнстві поділ на дві частини: на грецький і римський круг. На такі два культурні круги ділилася і давня римська держава. У західній частині (по Італію) переважала культура і мова Риму, на сході всевладно володів грецький дух і грецька мова. Спершу переважає в християнстві грецька культура і мова (навіть у Римі). Але пізніше повстають на сході ересі, релігійні спори і ця боротьба ослабила східню церкву, до значення приходить захід.

Організаційно східня церква ділиться на кілька патріархатів як: єрусалимський, олександрійський, антиохійський і перший серед них царгородський. На заході, де Рим переважав усі інші міста від початку, на першому місці стоїть римський єпископ-папа, як наслідник св. Петра. З падінням імперії, Рим уже не є осідком імперії, наслідники римських цісарів Одоакер і Теодорик мали резиденцію в Равенні, Льонгобарди мали свою столицю в Павії і папа стає не лише представником церкви, але представником світської влади в Римі. Коли ж Пипін, а пізніше Карло, розбили державу льонгобардів і залишили за собою Рим і сусідні території, повстає церковна держава. Папа коронує Карла на цісаря. Значення папства зросло незвичайно. Папа виступає тепер як представник Божого царства на землі, як одинокий представник церковної єдності, як той, що в його руках спочиває духовий меч, що є вищий за світський. По тій причині папи коронують цісарів і роздають королівські корони.

Однак спершу саме папство потребує часто допомоги цісарів. Не було встановлено, хто має вибирати пап і в Римі часто приходило до боротьби за папський престол між кандидатами, що їх піддержували різні шляхетські роди Риму, чи володарі сусідніх держав. Щойно пізніше, в XI. ст., реформа папи Григорія VII. ввела тут норму, хоч і не припинила дальших спорів.

Східна церква в перших століттях творить організаційну єдність з західною. На четвертому вселенському соборі, що відбувся в Константинополі 680—681. р. признано папі верховну владу над усією церквою. Але вже в IX. ст. царгородський патріарх Фотій виступає проти примату (першенства) папи, а в XI. ст. (1054) царгородський патріарх зірвав звязок із заходом і прийшло до т. зв. схизми (розкол).

II. Доба.

(843—1095)

Східна Європа.

Україна; розселення племен.

Рівночасно, як на заході Європи повстали різні германські держави, будують своє державне життя і слов'яни. Найсильнішою і найбільшою державою стала українська держава.

У період мандрівок слов'яни, між ними і наш нарід, не мали ще одноцільної, постійної держави, а мали племінно-державні організації. Наші предки були відомі чужим народам під іменем антів. Про державу антів і їх короля Божа відомо, що він воював з остроготами. Підчас нападу гунів, анти переговорюють з гунами і з Візантією. Так отже перед наступом остроготів і гунської небезпеки анти об'єдналися під проводом свого короля і виступили як велика сила. У мирний час є у них (як описують грецькі історики) багато князів: «Анти є дуже свободолюбиві, не піддавалися під чуже ярмо, у походах незвичайно витривалі, воювали дуже вміло. Кожний узброєний двома малими списами, щитом, мечем. Вони були дуже гостинні, але незгідні.» У VI. ст. згадуються ще війни антів з Візантією, то знову були вони у згоді з нею і подібно як германи, вступають на службу до римського війська. У боротьбі Риму з готами анти боронили Рим. З кінцем VI. ст. анти сильно потерпіли від аварів, які проходили через Україну підчас мандрівки на Угорщину. У VII. ст. перейшла чорноморськими степами болгарська орда. Щойно в VIII. ст. настали на Чорноморю дещо спокійніші часи. На границі Європи і Азії, над Волгою, повсталася хозарська держава і на якийсь час вона припинила наступи азійських орд. Тоді наші племена розійшлися і поселилися далеко аж за Дон, по Кавказ і Чорне море.

З того часу відомі нам уже докладніші імена поодиноких племен. Літописець Нестор подає такі вістки про них: коло Києва жили поляни, на північ від них, над південними притоками Прип'ятті, мешкали деревляни; на лівому боці Дніпра, над Десною, Сеймом і Сулою сиділи сівер'яни. Тут оселі доходили аж до Дону і до Озівського моря; арабські письменники з IX. і X. ст. називають Дон слов'янською

рікою. Українською була і Кубанщина, де повстає пізніше тмутороканське князівство. Над зах. Бугом на Волині сиділо плем'я дулібів; у Галичині жили теж дуліби і білі хорвати, над середнім і долішнім Дністром тиверці; над Дніпром, у степовій смузі, до Чорного моря, уличі.

Культурний стан українських племен.

Первісний устрій племен був родовий. Такий устрій був і в інших слов'ян. У тодішніх бурхливих часах родина не могла жити одинцем. Рідня не відділяється і хоч живуть окремими сім'ями, але великими гуртами до 40 чи 50 душ. Більше родин творить рід. Усі вони зв'язані між собою спорідненням. Рід є основою господарської і громадсько-військової організації. Рід разом обробляє землю, все майно є спільне. Разом, спільними силами, треба було корчувати ліс, щоб здобути потрібну рілю, вести лови, спільно відбивати ворогів. На чолі роду стояв старший, звичайно найстарший член родини. Зчасом, як рід розрісся, будували нові оселі, повставали громади-села. Більша кількість родів, громад чи сіл творили плем'я. Племена не були надто численні, подібно як германські, числили 20—30 тисяч.

Всі члени роду були собі рівні, усі мали право брати участь на вічу. На вічу вирішувалися загальні справи, там вибирали князя. Князь був вождем на війні, а в часі миру провадив наради і суди. Кожний мужчина був зобов'язаний до військової служби; хто носив зброю, той був свободний. Крім свободних були раби, звичайно воєнні бранці.

Серед тих племен повставали щораз сильніші організації, а змушували до цього щораз частіші наступи ворогів. Уже про антів знаємо, що воювали вони під проводом свого короля Божа (IV. ст.). У 800-тих роках воєнні українські дружини під проводом князя Бравлина спустошать південне, малоазійське побережжя Чорного моря. Вказує це, що початки тривкішого державного життя серед наших племен були вже в VIII. ст. Племя полян було тим племенем, що стало творцем київської держави.

Українські племена різнилися між собою звичаями, дещо мовою-говорами, культурним ступнем розвитку, але великих різниць між ними не було. Досить одноманітна природа краю сприяла об'єднанню. Не було тут ні великих гір, ні моря, ні великих рік, що ділилиб поодинокі племена. Тому і не розвинувся тут такий партикуляризм (роздрібнення) як серед німецьких племен, а, навпаки, усі племена злилися в одну державу.

Релігія теж є майже одноцільна. Усюди поклоняються силам природи, хоч кожне плем'я почитало різних богів. Перун, бог грому, був головним богом киян. Усюди почитали бога сонця, як найвищу животворчу силу, називали його Хорсом; Даж-бог був богом, що давав добро, Сварог-бог огню, Стрибог був богом вітрів, неприхильна сила людям; Велес опікувався худобою; Лада була богинею весни і краси; Марена — богинею смерті; русалки жили по ріках, мавки по полях і лісах. Ціла природа була виповнена божествами, представляли їх собі у вигляді людей. Приносили богам жертви і молитви, звичайно на полях, лісах або перед статуями богів. Святинь не ставили. Волхви-віщуні (знахорі) мали повагу серед населення, але якогось окремого духовного стану не було. Серед року були свята в честь різних богів, найважливіші — в честь бога сонця. Були ті свята в час найвищого стану сонця в червні-липні (Івана Купала), чи в часі зимової перемоги (наше Різдо). З весною було свято весни. Вірили в життя посмертне. Померших або палили або хоронили в могилах. Туди клали все, що по їх вірі, потрібне було душі на другому світі. А той світ уявляли собі як продовження цього світу. Тож у могилу помершого клали зброю чи інші речі, що йому були за життя потрібні і милі.

Наші племена, як і інші слов'яни, знали вже рільництво. Найбільше сіяли проса і жита, крім того плекали пшеницю, ячмінь, овес, горохові рослини. Рільництво стояло у нас високо, бо належало ще до давньої трипільської культури тих земель з перед 3000 літ. Велике значення побіч рільництва мало тоді ловецтво і скотарство, особливо в тих країнах, де орної землі було мало, бо країну покривали непроходими ліси. У тих лісах було повно всякої дичини, в ріках риби; в лісах і на полях випасали домашній скот, плекали бджолу. Хліб, шкіри, футра, мед і віск були головні продукти вивозу.

Хати були дерев'яні, соломкою криті, без димаря, обстановка звичайна, усе зроблене місцевими сільськими майстрами. Хати ставили не надто густо, але ближче як хутори-дворища. Сільський промисел був розвинений так, що село потребувало мало що купувати. Не всюди була сіль, — її спроваджували знад Чорного моря або зпід Карпат, купували кращу зброю чи одяг десь з дальша. Село мало своїх гончарів, що робили всякий посуд; ткачів, що виробляли тканину з вовни чи полотна; мало своїх теслів, колодів; де була руда, працювали ковалі.

Початки української держави.

Міст майже не було. Були над Чорним морем грецькі колонії і де-не-де над ріками, як, наприклад, Київ, були «городи», себто: укріплені місця земельними валами та частоколом, або десь на горбі чи серед багон. На випадок нападу ворога хоронилися люди до городів враз зі своїм майном. Але вже дуже рано повстали справжні городи-міста. Було це у першу чергу там, де город лежав над рікою, де брід був, або сходилися шляхи і добре було торгувати. Ріки були найкращими, а то й одинокими шляхами, тож Київ, що лежав над найбільшою рікою з давніх-давен, був відомим городом. Недалеко від Києва з лівого боку впадає Десна у Дніпро, далі на півночі з правого боку Припять, яка цілою сіткою допливів вяже Дніпро зі західними водами, Бугом-Вислюю та Балтійським морем. Над ріками лежали й інші старі великі міста як: Турів — на Поліссі, Перемишль — над Сяном, Чернігів — над Десною, Галич — над Дністром.

Такі городи, де й природа й оборона були добрі, були торговельними осередками; там необхідним був князь, що зі своєю дружиною боронив би город. У першу чергу Київ мусів мати свого князя, і в міру того, як зростав город, зростало і значення князя. Тай був київський князь вождем найсильнішого і найбагатшого племені полян. Сиділож воно на численних родючих полях, звідси і назва полян, як їх називає літописець. У частих того часу війнах, племя полян поширило свої землі, підбило під свою владу сусідні племена. І самим племенам треба було обєднатися, щоб боронитися разом проти сильнішого ворога, чи то іти на нього війною. У VIII. ст. таким грізним ворогом була держава хозарів, що повстала над Волгою і сягала далеко на захід. Києву приходилося боротися з хозарами. З того змагання побідником вийшов Київ. Це дало — між іншим — нагоду до обєднання племен і створення сильної Київської держави. У половині IX. ст. Київська держава була так мочуча, що зважується (за кн. Аскольда і Дира) на похід поза море, але не до Малої Азії, як це було за Бравлина, але на сам Царгород. У допомогу молодій державі прийшло і те, що шляхом з півночі від Балтійського моря на південь прийшли мандрівні ватаги варягів-норман зі Скандинавського півострова. Вони наймалися, як військові дружини і під прапором київських князів з київськими дружинами ходили в далекі походи.

Племінні назви щораз більше зникають, різниці вирівнуються; нова, велика Київська держава, обєднується і стає

відома під назвою «Русь» (слово невідомого походження). Імя «Русь» з центра Києва поширилося на цілу територію держави. Назва «Україна» приходить уже в імені антів, означає воно в іранській мові народ, що замешкує «граничний край», Україну. (Україна лежить на межі Європи й Азії) У літописі приходить назва України в XII. ст. (Загально поширилася назва за козаччини.)

Так отже наше державне життя сягало до часів антів у IV. ст. і їхнього короля Божа, далі відомі нам щойно Бравлині з 800. р., Аскольд з 860. р., Дир 880. р. і вкінці Олег у 900-них роках.

Князь Олег (900).

Князь Олег уже нам докладніше відомий з літопису, з народного переказу, а також з візантійського документу-договору Олега з греками. Одною найважливішою заслугою Олега було те, що він обєднав усі українські племена в одну державу; до Києва належали і далекі західні землі Волинь і Галичина, які також беруть участь у поході на Царгород. Похід Олега на Царгород мав на меті закріпити торговельні взаємини з греками. Грецькі міста-колонії були на Криму і на Україні, над Чорним морем, ті міста торгували з Україною і нерідко допускали українських купців до Царгороду. Олег своїм походом примусив царгородських цисарів признати право українським купцям вільно приїздити у Царгород, там привозити свої товари і закуповувати грецькі. Походи відбулися в 907 і 911 р. Ці походи зробили велике вражіння на зучасників. Переказ оповідає, що Олег на знак побіди прибавив свій щит на воротах Царгороду.

Щоб забезпечити східний торговельний шлях, Олег ходив походом на Каспійське море аж до Баку. Був це торговельний шлях, що вязав Київ з Туркестаном, Персією і Арабією.

Ігор (914—945).

Князь Ігор продовжує ту східну політику Олега. Іде походом на Каспійське море (944) вздовж Кавказу, доходить до Дербенту. Звідтіля війська Ігоря дісталися на Закавказзя. Заняли місто Бердаа, славно своїми торгами. З Візантією були спершу приязні відносини на основі Олегового договору, але пізніше попсувалися. Ігор пішов походом на Царгород (941), але похід не був щасливий; греки оборонилися т. зв. «грецьким огнем». За Ігоря зявилася нова орда на

степях України, печеніги. Але Ігор довго не княжив, загинув у деревлян, де збирав він »полюддя« (данину).

Св. Ольга (945—960).

Кн. Ольга, дружина Ігоря придушила повстання деревлян і зуміла надати вдержати єдність Київської держави. Не вела воен, але провадила зручну політику. Вона, щоб налагодити відносини з Візантією, що поспувалися були за Ігоря, їздила сама з великим почотом до Візантії (957). Рівнож налагодила звязки з німецьким цісарем Оттоном I. Були це перші дипломатичні звязки Київської держави з середньою Європою. Німецький цісар навязував тоді зносини зі сходом, щоб поширити на сході латинське християнство, а тим самим і свої політичні впливи. Тоді саме справа прийняття християнства на Україні назрівала щораз більше. Але кн. Ольга прийняла християнство з Царгороду, переговори з Німеччиною припинилися. Християнство не прийняли ще загально на Україні, бо син Ольги, Святослав (що вже доріс був), не прийняв християнства.

Кн. Ольга належить до найвизначніших постатей в історії. По несподіваній смерті Ігоря зуміла вона сильною рукою вдержати єдність держави; зуміла відбити печеніжську небезпеку. Заздалегідь зрозуміла вона значення християнства і майже на пів століття перед Володимиром хотіла ввести Україну в круг християнської культури і християнських народів. Тож справедливо назвав її літописець наймудрішою з людей; церква за її заслуги для християнства зачислила її між святих.

Святослав (960—972).

Святослав був сином Ігоря і Ольги і як доріс, мати, кн. Ольга, передала йому управління державою. Святослав іде шляхом своїх попередників. Він забезпечує кордони своєї держави, промощує безпечний шлях торгівлі, держава щораз більше розвивається. Спершу пішов він на волжанських болгар (окол. Казані), здобуває їхню столицю Болгар, великий торговельний город. Поволжська торгівля опинилася в його руках. Потім Святослав пішов походом на хозарів. Добув їхню передову кріпость Саркел на Дону і зруйнував над Волгою їхню слолицю Ітиль (поб. Астрахані). Так опинилася ціла східна торгівля в руках Святослава. Українська держава зайняла величезні простори: цілу Волгу, Каспійське море, Півкавказзя, Чорне море.

Потім повернув Святослав на Балкан проти Болгарії. Болгарія стала такою могутньою державою, що загрожувала

Царгородові. Щоб ослабити болгар, візантійський цісар намовив Святослава завоювати собі Болгарію. Святослав мав уже ціле східне і північне побережжя Чорного моря, всю торгівлю сходу і півночі; тепер траплялася нагода взяти в свої руки гирло Дунаю, та Дунаєм здобути доступ до торгівлі з середньою Європою. У дальшій перспективі виднів шлях Олега до Царгороду а то й здобуття Босфору та доступу до Середземного моря; повстало бажання до створення універсальної Чорноморської держави довкола Чорного моря.

Святослав пішов на Болгарію і в короткому часі підбив її та осів у своїй новій столиці Переяславці (над Дунаєм). Але печеніги, користаючи з неприязности князя в Києві, цілою силою вдарили на Київ. Святослав вернувся в Київ, відбив печенігів, побув якийсь час у Києві, але незабаром вдруге вибрався до Болгарії. Тут відносини змінилися. Греки, які спершу намовляли Святослава до походу на Болгарію, тепер погодилися з Болгарами; київський князь став їм більш небезпечний. Але Святослав воює далі. Перейшов Балканські гори, підступив аж на передмістя Царгороду. Приходить до облоги Переяславця, до великого бою під Доростолом (Силістрія). Святослав устоявся в бою, але, вичерпаний довгими боями, мусів припинити війну. Дійшло до особистої зустрічі Святослава з цісарем, підписали мир. Святослав відступив на Україну, пішов вздовж берегів Чорного моря і вгору Дніпром. Але на Дніпрових порогах засілися печеніги. Прийшло до бою і в бою згинув Святослав.

Володимир Великий (980—1015).

По смерті Святослава управляють державою його три сини: Ярополк у Києві, Олег у землі деревлян, а Володимир у Новгороді. Вкінці Володимир об'єднує всі три уділи і засідає в Києві. За кн. Володимира і його сина Ярослава доходить Українська держава до найбільшої могутности і розвитку. Але ще довгі роки приходится воювати Володимирові, поки він закріпив кордони. Уже його попередники приєднали до Києва не лише всі українські племена, але і частину білоруських і московських племен. Володимир переміг решту білоруських і московських племен (що почали війну з Києвом), так, що і ціла східна Європа, всі три народи: український, білоруський і московський входять у склад Київської держави. На півночі поборює Володимир литовське плем'я ятвягів, які часто непокоїли північні межі держави. Ця війна мала ще і те значення, що

зблизила Україну до Балтійського моря. Воював ще Володимир і далеко на заході, ходив аж на Вислу. На Волині заложив столичний город Володимир і забезпечив усі ті землі від нападів західних сусідів поляків. Усі західні землі: Холмщина, Галичина, далеко по Лемківщину, Закарпаття — належали до Київської держави.

Найтяжчі бої прийшлося вести зі степовими печенігами. Війна з ними була тяжка, бо не можна їх було завоювати; вони втікали в степи і знову несподівано з'являлися. Лише городами і укріпленнями можна було забезпечити край. Тож Володимир будував городи, а то й цілі укріплення вздовж рік, щоб хоч осередні землі забезпечити від несподіваних нападів. Так буде Володимир земельні вали, башти, вздовж рік Стугни, Росі, Сули, Трубежа, Сейма; вже раніш повстав тут город Переяслав. Ті укріплення спиняли наступи на дальші землі, але боротьба ішла безупинно. Ці війни з ордами знесилювали державу і були найбільшим лихом України як за княжих часів, так і пізніше за козаччини.

Хрищення України (988).

Відносини з Візантією від часів Святослава не покращали. На Візантію знову прийшли тяжкі часи; збунтувалася Мала Азія, до бою виступив новий кандидат на царський престіл. Прийшлося цісареві просити помочі у Володимира. Володимир дав військову допомогу, ворохобню здавлено. За поміч зажадав Володимир сестру цісаря Анну собі за жінку. Та по виграї війні цісар не хотів додержати слова, не віддав Анни. Володимир не уступив і пішов походом на грецький город Корсунь, (Херсонес, побіч н. Севастополя в Криму); місто здобув. Щойно тоді цісар здійснює свою обіцянку. Володимир повернув грекам Корсунь, а Анна приїхала в Київ.

У зв'язку з тим, зближення України з Візантією сприяло хрещенню Володимира і цілої землі (988. р.). За прикладом князя і Києва пішли й інші міста і села. Релігійною справою Володимир цікавився здавна. До нього приходили посольства з різних країв, усі хотіли зеднати собі князя найбільшої тоді на сході держави, але самозрозуміло, віра недалекої і так славної тоді Візантії, мусіла взяти перевагу над іншими. Тому, що зносини з Візантією були давні, то христіянство грецького обряду раніш було відоме в Києві, ще княгиня Ольга прийняла віру з Греції. Щоб нова віра була всім зрозуміла, богослужбу ведено в болгарській мові, а також книги, письмо, священники були з Болгарії. Та Володимир негайно закладає школи і в короткому часі були вже і свої священники.

Князь Володимир сам сильно захопився новою вірою і став глибоковіруючим християнином, Християнство вплинуло позитивно на етику і мораль цілого народу. Форми життя стають лагідніші, навіть життя рабів стало легше. Не відразу загал зрозумів і прийняв нову віру; жив якийсь час немов у двоєвір'ю: прийняв нову віру, але не забував і старих богів. Та з часом нова віра стала щораз ближчою, зрозумілішою, а спогад про старі часи зостався ще в деяких народніх поняттях про християнство в старих піснях і обрядах, що злилися з християнськими поняттями і обрядами.

Прийняття християнства мало також велике політичне значення. Наймогутніша держава східної Європи ставала тепер християнською. А християнство було основою культури всіх тодішніх народів і до нехристиянських народів і держав ставилися всі вороже. Також становище Володимира в самій державі піднялося і скріпилося незвичайно. Він же, і пізніше його нащадки, станув понад усіма місцевими князями (що ще де-не-де могли бути). Володимир був представником нової віри і культури і лише Володимирове плем'я мало право в майбутньому на княжий престіл. Нова віра і нова культура обіднували сильно всі землі, а зокрема вязала їх з Києвом. Бо в Києві був осідок митрополита, голови сильної церковної організації, тут повстав найславніший монастир, Печерська Лавра. Київ стає святим містом кожного християнина, а також осередком нової освіти, письменства, мистецтва. Первісний племінно-родовий устрій зовсім зникає, на його місце приходить територіальний зв'язок центра Києва з іншими княжими містами. Нова віра і культура стирає племінні та релігійні різниці і обіднує українські племена в один нарід.

Спокійні часи після прийняття християнства дали спроможність Володимирові подбати про розвиток культури. Він збудував величаву Десятинну церкву в Києві, піклується про організацію шкіл; зібрав церковне право, що прийшло з християнством у т. зв. устав, дав почин до списання світського права, що довершено за Ярослава Мудрого. Для поширення торгівлі випускає золоту і срібну монету з державним знаком на ній — „тризубом“.

Князювання Володимира Ведикого, це справді один з найважливіших і найсвітліших моментів в історії України. Володимир завершив діло перших князів, творців держави і сам став творцем найбільшої української держави. Тому, що увів християнство, спрямував дальший розвиток народу і держави на новий шлях. Серед цілої діяльності Володимир являється як сильна, геніяльна одиниця, як один з найбільших воло-

дарів в історії. Після візантійського цесаря Юстиніяна — словянина (VI. ст.) він є другим найбільшим володарем словянського світу. Тому справедливо признала йому історія назву „Великого“, а церква, за заслуги його для християнства і глибоко-релігійне життя, святим.

Ярослав Мудрий (1018—1054).

Володимир мав багато синів. Згідно з тодішнім звичаєм, уже за життя батька вони виручали його і правили в поодиноких землях. По смерті Володимира прийшло до боротьби за київський престіл. Розпочав боротьбу київський Святополк, але Ярослав переміг і правив спершу спільно з братом Мстиславом, а по його смерті — сам.

Хоч Ярослав вів загально мирну політику, але приходилось і йому, подібно як Володимирові, захищати від сусідів свою величезну державу. Найгрізніший був бій з печенігами. Вони цілою ордою знялися з допських степів і рушили на Київ. Ярослав розгромив їх під самим Києвом, на тим місці, де пізніше збудував новий город, де побудовано собор св. Софії і Золоті Ворота (1036). Орда печенігів розсипалася, зникла з українських степів. Та недовго Україна жила спокійно. Прийшли нові орди, спершу численні торки, але пізніше ще численніші, як печеніги, половці і наслідникам Ярослава прийшлося далі відбиватися від них.

Крім війни з печенігами, Ярославові приходилося ще воювати на півночі з литовцями і ятвягами, і цим забезпечити північні кордони. Також дуже успішні були війни на заході: Ярослав відбив усі західні землі, що їх хвилює (1016), використовуючи боротьбу між князями за київський престол по смерті Володимира, захопила була Польща. Щоб забезпечити ті західні кордони, Ярослав будує над Сяном нове місто-кріпость і називає своїм іменем — Ярославом (1031). Воював Ярослав, помагаючи польському князеві Казимирові проти мазовецького удільного князя Мойслава. Завдяки цій допомозі Казимир побідив. Попсувалися на якийсь час відносини з Візантією і Ярослав вислав з військом свого найстаршого сина Володимира (1043). До бою прийшло на морі; сам цесар брав участь у ньому. Сили Володимира були так значні, що хоч греки воювали »грецьким огнем«, але не змогли розбити Володимирового війська. Кілька разів приходило до боїв, здобуто в греків навіть адміральський корабель, але до вирішного бою таки не прийшло. Обидві сторони повернулися з втратами. Пізніше прийшло до замирення. Тимчасом орда щораз більше відсувала Українську державу від Чорного моря і чорноморська політика перших князів уже

не могла повторитися. Цей похід Володимира Ярославича був останнім походом Києва на Візантію.

Держава Ярослава була найбільшою державою в тодішній Європі. За останніх пів століття від прийняття християнства, культура її незвичайно швидко розцвітала. Християнство прийняли всюди; повстають перші монастирі, церковна ерархія (духовенство) стає своє, а митрополитом у Києві стає київський священник Іляріон. Ярослав будує численні церкви, а також найславніший в Україні собор св. Софії в Києві. Візантійський стиль, за взірцем київських церков, поширився в цілій східній Європі. Повстають школи, бібліотеки; вже не лише духовні особи цікавляться школою і книжкою, але і світські люди. Ярослав сам давав приклад, багато читав книжок, збирав бібліотеку. Його син Всеволод володів вже п'ятьма мовами. Ярослав упорядкував право. Він зібрав старі закони, звичаєве право, упорядкував, а додав, що було треба і так повстав перший кодекс України, п. н. «Руська Правда».

Цей незвичайний розвиток культури, велике ім'я князя, сила і могутність держави зробили Україну одною з найбільш відомих держав Європи. Та не лиш сусіди, але навіть зовсім далекі володарі, стараються навязати зносини з Ярославом і — відповідно до тодішніх звичаїв — закріпити свою приязнь спорідненням. Сам Ярослав мав за жінку шведську королівну, по її смерті одружився з візантійською царівною. Норвезький король Гаральд замолоду перебував на Ярославовому дворі і після одружився з дочкою Ярослава Єлисаветою. Друга дочка, Анна, вийшла заміж за французького короля Генріха. Рівнож угорський король Андрій мав за жінку київську князівну. Син Ярослава Ізяслав був одружений з німецькою князівною. Сестра Ярослава була за польським князем Казимиром.

Ще за життя Ярослав доручив в управління синів поодинокі землі і установив право наслідства. Найстарший з родини мав володіти в Києві, а всі князі мали його слухати як батька (право старшинства, сеніорат). Київський князь був представником єдності Київської держави. Це право сеніорату продержалося протягом пів століття і згідно з цим правом правили по черзі сини Ярослава. По смерті Ярослава настала доба удільних князівств.

Польща.

Західним сусідом України була Польща. Як і інші слов'яни, жили поляки спершу племенами, а нарешті зєдналися під

проводом династії Пястів. Початки держави були на півночі в околиці Гнезна і Познаня. Перший, відомий в історії князь, був Мешко I. (962—992). За нього прийшло до Польщі хрещення (966), (християнство прийшло з Чехії). Найтяжчою для Польщі була боротьба з німцями, що наступали з заходу. Мешко мусів, навіть, признати їхню зверхність. Його син Болеслав (992—1025) задумав повести ширшу політику. Щоб забезпечити себе проти німців, він намагається об'єднати західних слов'ян. Здобуває на якийсь час Чехію, а потім Словаччину. На заході намагається приєднати полабських слов'ян, але полабські слов'яни не творили одноцілої держави і тому не приєдналися до Польщі. Також Болеслав мусів покинути Чехію і Словаччину і до створення західно-слов'янської держави не прийшло. Але всетаки Болеслав здобув собі самостійність від німців і коронував себе на короля. Також вдалося йому зорганізувати в Гнезні самостійну митрополію і в той спосіб польська церква стала незалежною від німецької. По смерті його Польща дуже підупадає, навіть на вернулося поганство. Щойно Казимир за допомогою свого шурина кийвського князя Ярослава Мудрого здобув державну єдність. Його наслідник Болеслав Смілий посварився з духовенством, убив навіть краківського єпископа Станислава, чим викликав заворушення, мусів покинути край і помер на вигнанні. За Болеслава Кривоустого (1102—1139) важнішою подією було здобуття Поморя. Польща здобула вихід у море. Він поділив державу між синами і по смерті його починається доба удільних князівств. Повстають окремі князівства: малопольське з Краковом як столицею, великопольське з Познанем, шлезьке, мазовецьке, сандомирське і поморське. Пізніше поділились вони ще на дрібніші. Не спинило поділу і боротьби право сеніорату, яке встановив Болеслав.

Чехія.

Уже в VI. ст. чеські племена зайняли судетські краї. Чеські оселі доходили далеко на захід аж в околицю Регенсбурга. У VII. ст. входили чехи в склад держави Самона. Як повстала Великоморавська держава, то Чехія теж входила в її склад (IX. ст.). Початок чеської держави переказ зв'язує з іменем Крока та його дочки Лібуші, що вийшла заміж за Перемішля, і від нього пішла династія Перемисловичів. Перший, відомий в історії, чеський князь, був Боживой, що вже 874. р. прийняв християнство, але серед загалу поширилася нова віра щойно за Вацлава I. Святого (928—935). У тім столітті дійшла Чехія до великої могутності і сягала

аж по Краків. На початку XI. ст. прилучено до Чехії Моравію (1029), що спершу була окремих князівством. Та сварки між князями ослабили державу. З того скористав польський король Болеслав Хоробрий і захопив Моравію, Словаччину, а навіть на короткий час Прагу. Але з причини війни з німцями, мусів незабаром уступити з Чехії і Словаччини. До найбільшої могутності дійшла чеська держава за Вретислава (1034—1055), сучасника Ярослава Мудрого. Як відомо, раніш польський король Болеслав хотів створити велику західно-словянську державу, так тепер чеський Вретислав намагався здійснити цей плян. Він пішов походом на Польщу і зайняв Гнезно. Але це налякало німців. Вони виступили військом на Вретислава і розбили його пляни. Взагалі відношення до Німеччині було найважливішим питанням політики. Якщо в Німеччині була боротьба чи в самім краю чи в Італії, тоді Чехія мала спроможність стати самостійною державою. Але здебільшого німецькі цісарі не допускали до того і в пізніших століттях Чехія, хоч і була окремою державою, входила в склад німецького цісарства.

Щоб унормувати право наслідства Вретислав прийняв право сеніорату, як це зробив раніш Ярослав у Києві. Але сеніорат не припинив боротьби, прийшло до домашніх воєн. Щойно з кінцем XII. ст. за королів Оттокара першого і другого Чехія знову зєдналася і стала могутньою державою.

Словаччина.

Підчас загального розселення словян, починаючи від VI. ст. словаки зайняли західні Карпати. Авари, коли прийшли на Угорщину, захопили Словаччину. З падінням держави аварів словаки жили свobodно під своїми племінними князями. Коли розвинулася Великоморавська держава, Словаччина ввійшла в її склад. Але з приходом мадярів упала Великоморавська держава і Словаччина попала в залежність від мадярів (1018 р.) Таким чином зі західних словян чехи і поляки створили сильні держави. Надлабські словяни і словаки не зорганізували держав. По століттях боротьби німці знищили надлабських словян, а над словаками запанували мадяри.

Південні словяни.

Словінці.

Під натиском орд словінці пересунулися з угорської низини в східні Альпи і зайняли Країну, Стирію, Істрію і Каринтію. У долині Пустерталь стрінулися словінці з німецькою колонізацією, воюють з баварським князем Тасілле. Коли пов-

стала держава Самона, вона спинила наступ німців, але недовго продержалася. Тоді поширилося серед словінців християнство латинського обряду. За Карла V. словінці ввійшли в склад його держави. Там створив Карло Мархію фріульську. Від того часу словінці належали до франконської держави.

Хорватія.

Хорвати зайшли на свої нинішні землі на початку VII. ст. за візантійського цісаря Гераклія. Коли Карло V. воював на сході, захопив він і хорватів, тоді і тут поширилося християнство латинського обряду. Пізніше хорвати, подібно як і серби, підпали під зверхність східноримського цісарства. У 900-тих роках створили хорвати самостійну державу. Князь Томислав 910. р. прийняв королівський титул. За короля Крешимира Великого (1009—1035) хорвати захопили Далматію аж по Дубровнік (Рагуза). Багаті пристані побережжя дали хорватам спроможність розбудувати флоту, розвинути торгівлю і створити таку велику силу, що Венеція змушена була платити данину хорватам. Але в короткому часі Венеція сама розбудувала ще більшу флоту, здобула Задар (Зара) і Хорватія платила данину Венеції. Адрійське море стало венецьким морем. У 1089. р. вимирає королівська родина, останнім королем з тої родини був Стефан II. Споріднені з ним угорські королі захопили 1091. р. Хорватію і від того часу Хорватія стала частиною Угорської держави, хоч мала деякі автономні права.

Сербія.

Сербські племена прийшли на Балкани в V. і VI. століттях і підпали під зверхність Візантії. У VIII. ст. прийняли християнство з Греції. Країна ділилася на жупи (округи), правили ними жупани, над усіма стояв наджупан. У IX. ст. підчас найбільшого розвитку Болгарії, зайняла вона східні жупанати. Коли пізніше Болгарія послабла, Візантія знову заволоділа цілою Сербією. Вкінці 1043. р. жупан Степан Воїслав підбив інших жупанів і визволив Сербію зпід візантійського володіння. Син його Михайло (1050—1080) прийняв титул короля, що признав йому папа Григорій VII. На терені Хорватії і Сербії, а навіть частинно і Болгарії, чергувалися впливи Риму і Візантії. Вкінці Хорватія підпала під вплив Риму, бо прийняла латинське християнство. Сербія залишилася при східному обряді, але, щоб мати союзника проти Візантії, сербські королі часто навязують зносини з Римом. Тому то з Риму дістали королівський титул.

Від часів короля Михайла Сербія щораз більше зростає як сила і вкінці в XIV. ст. доходить до найбільшого значення.

Болгарія.

Найближчими сусідами Візантії були болгари. Самі болгари жили спершу як угро-фінська орда, над Волгою. Під час переходів гунів, зрушилися і болгари, пішли на чорноморські степи, а далі на Балкани. Тут над Дунаєм застали вони вже словянські племена, підбили їх і в 680. р. створили болгарську державу. Самих болгар було небагато і вони скоро змішалися та злилися зі словянським населенням, так, що з кінцем IX. ст. вже не було різниці між первісними болгарами та підбитими слов'янами. Мову, звичаї і цілий побут прийняли словянські, а від первісної орди залишилася лише назва болгар.

Болгарська держава сягала від Тімоку, Вардару і Охриді до Чорного моря, а від Дунаю по Егейське море. Князь Борис 864. р. прийняв християнство східного обряду. До найвищого розвитку дійшла Болгарія за Симеона (888—927). Два рази тоді болгари оточували Царгород і цісарям прийшлося платити данину Болгарії. Симеон прийняв титул царя, столицею Болгарії стало місто Переяславець над Дунаєм. Для церкви утворив цар Симеон окремий патріархат і через те болгарська церква стала незалежною від грецької церкви. До Болгарії прилучено тоді Македонію, Тессалію, Епір, Альбанію. Рівнож Сербія мусіла признати болгарську зверхність. Тоді прийшло в Болгарії до великого культурного розцвіту. Тут прийшли з Моравії учні св. Кирила і Методія і один з учнів уложив азбуку т. зв. кирилицю. На болгарську мову переложено з грецького Святе Письмо, богослужебні книги, а також і світські грецькі твори. Коли пізніше християнство прийняв Київ, з Болгарії прийшли до Києва церковні книги, мова і вся тодішня література.

За сина Симеона царя Петра (927—969) держава підупадає. Візантія намовляє київського князя Святослава піти походом на Болгарію. Святослав здобуває східну Болгарію, Візантія західну. По смерті Святослава цар Самуїл (977—1014) відновляє незалежну болгарську державу зі столицею в Охриді. Але ціле його 40-літнє володіння проходить у боротьбі з греками. Вкінці він мусів признати їхню зверхність, і ціле XI. і XII. століття Болгарія була залежна від Візантії.

Мадярі.

Одна з орд, що пересунулись з Азії до Європи, була угро-фінівська орда мадярів. При кінці IX. ст. осіла вона на Угорщині і клином вдерлася в одноцільну раніш словянщину. Спершу ділилися на більше орд, аж Арнад злучив їх в одну і став основоположником династії Арнадів. Спершу орда була пострахом сусідніх словянських народів. Мадяри знищили Великоморавську державу, нападали і грабили Чехію, підходили раз-у-раз аж до Німеччини. Але часто їх напади відбивали; відбивалися сусіди-словяни, погромили мадярів німці. Вкінці їх король Стефан Святий (997—1038) прийняв християнство з Риму (1000) і почав поволі привичаявати мадярів до осілого життя.

Німеччина за Оттонів.

Останній король з родини Каролінгів був Людвик, він помер 911. р. У часі останніх Каролінгів німецька держава сильно підупала. Не було сильної королівської влади, поодинокі князі, графи, єпископи здобувають щораз більшу силу та часто воюють між собою. У тих війнах німецькі племена, зєдинені колись сильною рукою Карла В., знову ворогують, втрачають почуття єдності держави, і на перше місце виступають племінні князівства: Саксонія, Франконія, Швабія, Баварія і на заході Льотарингія.

Одначе небезпека від сусідів спонукала князів всетаки держатися разом; тим більше, що самі князівства були за слабі, щоб стати самостійними державами. Вибрано королем спершу франконського князя Конрада I. (911—918), спорідненого з Каролінгами. Після цього королем став Генріх I. (919—936). саксонський князь, що дав початок саксонській династії.

Німеччині особливо зарожували тоді мадяри. Генріх розбив їх під Мерзебургом і припинив їхні напади. У той час німецькі племена замешкували краї лише по Лабу, а в Альпах лише Тироль мав німецьке (баварське) населення. За Лабом в Судетських горах аж по Регенсбург, а в Альпах по Тироль жили словянські народи. Тепер від часів Генріха починаються завзяті бої німців зі слов'янами. На півдні відсувають слов'ян до Судетів, а рівнож в Альпах посувають німці на схід долиною Дунаю і долинами альпійських рік. У тих війнах німці виступають речниками христової віри, мали піддержку цілої Німеччини та допомогу церкви, тому словянським племенам, а навіть державам як Чехії і Польщі, тяжко приходиться відбивати німецькі наступи.

Оттон I. (936—973).

Ще за життя Генріха I. князі погодилися вибрати королем його сина Оттона. Престіл прийняв Оттон від батька, але князі не зреклися свого права, що вони мусять дати на те свою згоду. Їх надто великі впливи довели короля Оттона до війни з князями. Оттон побідив їх і сильно скріпив своє становище. Зміцнила його становище ще і перемога над мадярами. Мадяри підступили були аж під Авгсбург і обложили місто. Оттон прийшов на допомогу містові і над рікою Лехом розгромив мадярів (955). З того часу перестали вони нападати на Німеччину.

Оттон, як закріпив своє становище в Німеччині, відновляє політику Карла V.: іде до Італії. В Італії за пізніших Каролінгів зовсім підупадає колись окрема Каролінгська італійська держава. В Італії повстають окремі князівства, держави-міста. У Римі ішла боротьба шляхетських родів підчас виборів пап. Тоді папа Іван XII. сам звернувся за допомогою до Оттона. Оттон прибув до Риму, присмирив римську шляхту, а папа коронував його на римського цісаря (962).

Через те, що Оттон здобув собі так великий вплив навіть на самого папу, він мав вирішальний голос і при призначенні єпископів у самій Німеччині. Єпископами ставить він своїх прихильників і навіть старається скріпити їх владу, бо на них спирався в боротьбі з князями. Єпископи і монастирі мали великі маєтки. На цих маєтках осаджували вони лицарів, які ставали їх васалами. Єпископи і монастирі за те, що володіли землями і людьми, зобов'язані були постачати вояків королеві на війну. Щоб мати вплив на духовенство, королем установлено т. зв. інвеституру. Єпископом міг бути лише той, якому цісар надав єпископські землі. На окремому врочистому зібранні цісар передавав новому єпископові єпископський жезл і перстень. Цей акт означав, що цісар впроваджує його в уряд єпископа і віддає йому право сеніора над його васалами, землями та маєтками. Єпископ перебирав жезл та перстень і в свою чергу складав присягу вірності цісареві.

На італійську політику німецькі королі витрачали багато енергії і коштів, але мали ту користь, що з Італії ішла освіта і культура до Німеччини. Італія була тоді найкультурнішим і найкращим центром зах. Європи, туди стриміли північні народи, як колись до старого Риму. Тут покривалася політика королів із психологічним наставленням-тугою цілого народу.

Після короткого володіння цісаря Оттона II. (973—983) перебирає престол його син Оттон III. (983—1002). Його мати

була візантійська князівна і дала синові дуже добре виховання. Оттон III. мріє про те, щоб відновити давнє римське цісарство і створити справжнє царство Воже на землі. Цісар мав бути сувереном усіх королів і князів, які добровільно мали признати авторитет цісаря. З палією Сильвестром II., з своїм бувшим учителем, він був у повній згоді і навіть осів у Римі. Рим мав бути осідком того світового цісарства. Та вже на 22. році життя Оттон помер, нічого з його плянів не здійснилося. По смерті його наслідника Генріха II. вимирає саксонська династія німецьких цісарів (1024).

Коли вимерла саксонська династія, приходить до влади династія франконська. Вибрано цісарем Конрада II. (1024—1039); він був споріднений з Оттонами. Його володіння відзначилося тим, що він скріпив становище дрібного лицарства. Видав закон, що ленно васалів мало переходити у спадщину.

Його наслідник Генріх III. (1039—1056) довів цісарську владу до великого значення. Особливо в Італії повернув цісарям таку владу, яку вони мали за Оттона I. Але він помер рано і залишив малолітнього сина Генріха IV. За того саме малолітнього цісаря розгорілася гостра боротьба за інвеституру.

Клюнійські реформи.

Після першого незвичайного культурного підйому в середньовіччі і поширення християнства в цілій Європі, церква підупала. Вище духовенство надто зайнялося світськими справами, політикою і занедбало релігійне життя. Часта боротьба за папський престіл у Римі, теж спричинила загальний занепад. Поширилася навіть симонія, себто: спродаж за гроші духовних достоїнств. Занепало і чернече життя в монастирях, у тих головних осередках релігійно-аскетичного життя.

У X. ст. прийшло до відродження релігійности і впорядкування церковної ерархії. Почин дав монастир Бенедиктинів у Клюні, в Бургундії. Тамешні ігумени вели знову первісний гострий правильник чину, почали жити справжнім чернечим життям. За їх прикладом пішли інші монастирі, підчинилися проповіді в Клюні і так поширилося те змагання до направи відносин у церкві по цілій західній Європі.

Головним речником тих реформ став папа Григорій VII. Він був родом з Італії, але якийсь час жив у Клюнійському монастирі і там ознайомився з реформаційними змаганнями. По повороті до Риму він став спершу дорадником папи Миколая II. і вже тоді почав переводити найважливіші реформи.

В організації церкви великі недовладности були в тому, що не було закону, хто має вибирати папу. Тому при виборі папи брало участь, крім вищого духовенства, ще і світське римське населення. Головну роль відгравали тут римські вельможі-шляхта; притім приходило нераз до суперечок, а то й сутичок. Німецькі королі, як римські цісарі, хотіли мати рішайучий голос при виборах. А їх інтервенція нераз була необхідна, щоб покінчити суперечки. У справі церковних реформ скликав папа Миколай II. собор до Лятерану (в Римі, 1059) і тут вирішено, що лише ті єпископи, які дістануть достоїнство кардинала, мають право вибирати папу. Таким чином обмежено вибори до колегії кардиналів; інші духовні чи світські люди, а також цісар, не мали права мішатися до виборів.

За тою головною реформою пішла ціла черга дальших реформ, особливо від того часу, як Григорій VII. став папою (1073—1085). Деякі з тих реформ, як установлення колегії курдиналів і інші, мали на меті зробити церкву якнайбільш незалежною від світської влади. Треба було сподіватися, що реформи викличуть спротив, і тому папа Григорій VII. заздалегідь подбав, щоб мати підлегле собі духовенство. По тій причині, ще на соборі в Лятерані, ухвалено безженність духовенства (целібат) і папа Григорій VII. переводить його в життя безоглядно. Безженні священники, не зв'язані з світським громадянством родинними зв'язками, виконували рішення лиш своєї влади. Світські справи не мусіли їх цікавити. Ті священники, що вже були жонаті, мусіли покинути свої родини.

Рівночасно виступив папа дуже сильно проти симонії та надто світського життя, особливо вищого духовенства. Тим зєднав собі широкі верстви населення, особливо біднішого, бо воно нерадо дивилося на багате і світське життя духовенства. Те населення було численне в промислових льомбардських містах і піддержувало папські реформаторські змагання в церкві.

Григорій VII. виступає також проти інвеститури. Папа стояв на тому, що світська влада не може мішатися до справ церкви, назначати кандидатів до духовного уряду і що виключно сама церковна влада має право призначати єпископів.

Боротьба за інвеституру.

Німецьким цісарем був тоді Генріх IV. Йому вдалося припинити щораз зростаючу силу поодиноких племінних німецьких князів, і він сильно скріпив цісарську владу. Саме тоді Григорій VII. видав гостру заборону інвеститури. Генріх не

послухав того. Він скликав до Вормсу синод німецьких єпископів і там осуджено папу, немовби він безправно став папою. Тоді і Григорій VII. відлучив від церкви Генріха і звільнив підданих його від присяги на вірність. Всі відступили від Генріха, а князі знову підняли голову. По стороні папи стали у першу чергу ченці. Вони рознесли всюди вістку про відлученого від церкви цісаря. А повага до церкви була тоді дуже велика, кожний боявся відлучення, бо з проклятим не вільно було нікому стрічатися, а то сам ставав проклятим.

Коли боротьба затягнулася, папа вибрався на суд до Німеччини. Генріх IV. боявся, щоб папа не стрінувся з князями і не став його суддею, тому виїхав на зустріч папі до Італії. Як паломник перейшов Альпи і в покутній одежі став перед папою в Льомбардії в замку Каноссі (1077), де тоді перебував Григорій VII. У таких умовинах папа не міг не прийняти покути цісаря. Вони помирилися і папа зняв клятву з Генріха. Генріх повернув до Німеччини, але згода не була довга. Генріх далі не хотів уступити зі своїх прав; пішов навіть походом проти папи до Італії і прогнав Григорія з Риму. Григорій незабаром помер на вигнанні.

Суперечка за інвеституру покінчилася щойно за наслідника Генріха IV. цісаря Генріха V. Зложено т. зв. Вормський конкордат (1022). Обидві сторони поступилися дещо в своїх правах. На майбутнє капітула (духовенство) мала вибирати єпископа, але в присутности цісаря або його заступника. Якщо у виборах не було згоди, цісар призначав єпископа. Єпископський жезл і перстень надавав єпископові папа. Цісар давав єпископові право на володіння землями підчас урочистого акту, дотикаючись його своїм скіпетром. Як довго цісар не передав єпископові влади над добрами, так довго не можна було висвятити єпископа.

Конкордат припинив боротьбу за інвеституру, хоч боротьба папства з цісарством ще продовжувалася більш століття. Церква виборола собі самостійне становище, папство стало понад державою. Але і світська цісарська влада не підлягала папі так, як бажав собі Григорій VII. Державна влада пораз більше стає самостійною, зростає у неї самопочуття, що володар держави є володарем з »Божої ласки«, отже в державних справах найвищим сувереном.

Генріхом V. закінчується франконська династія (1125.)

Франція.

Держава Карла Великого об'єднувала колись три пізніші держави: Францію, Німеччину і Італію. Але вона скоро розпалася (843) і історія кожної країни іде нарізно. У Франції родина Каролінгів володіла до кінця X. ст. У році 987 французька корона переходить до родини Капетингів.

Розвиток Франції іде відмінно від Німеччини. У Німеччині відродилися давні племінні традиції і повстали окремі племінні князівства. Влада короля чим далі стає щораз меншою. У Франції навпаки. Спершу французькі королі мали малу владу, але згодом влада їх зміцнюється. Перші Капетинги не мали ще великої влади. Їхні володіння обмежувалися на території середньої Франції, кругом Парижа. Там мали вони свої королівські посілости і на них вони спирали свою силу. Але багато інших графів чи баронів мали більші посілости і не дуже слухали короля. Деякі частини Франції були неначе окремими державами. І так Нормандський півостров 912. р. заняли нормани і створили свою державу. Окремо зорганізовані були на заході Бретонія, Аквітанія, Гасконія, на сході Бургундія, Фляндрія.

Влада короля, як сеніора над тими землями була дуже невелика. Щоб зміцнити свою владу французькі королі старалися родинними зв'язками, подружжями збільшити свою територію. Це їм здебільша вдавалося. Але до великого ускладнення прийшло тоді, як англійський король Генріх одружився зі спадкоємицею західних французьких провінцій і через те став володарем цілої західної Франції. У той спосіб англійський король був васалом французького короля, але цей васал був куди сильніший за свого сеніора. Поступовою політикою французьким королем вдалося спершу ослабити, а вкінці зовсім зломити ту велику силу англійського васала і рівночасно присмирити інших своїх васалів.

Зміцнив французьке королівство король Филип Август (1189—1199). Він використав боротьбу англійського народу зі своїм королем Іваном без Земель і розпочав війну. Англіїців побито під Бувіном (1214) у півн. Франції. Франція відзискала половину колишніх англійських земель (головно Нормандію і Бретонію). Рівнож французькі королі поширили свої території за релігійної війни з Альбінгензами. У Франції повстала секта Альбінгензів (Альбі — місто в півд. Франції), яка виступила проти влади папи, світського життя духовенства,

їхніх маєтків. Провідником був французький купець Вальдус. Французькі королі, з доручення католицької церкви, почали нищити ту ересь. У війнах дуже багато людей загинуло, а поконфісковані маєтки перейшли до держави.

Людвик Святий (1226—1270).

Сильно зміцніла французька держава за довголітнього володіння короля Людвика IX. Святого. У той час починає ширитися в Європі знання римського права. Поширювали те право учені правники т. зв. легісти (лекс = закон) головню з Італії, де правнича наука високо стояла (Падуа, Болонія). Остання кодифікація римського права повстала за цісарства і тому в тім праві говорилося про абсолютну державу, про необмежену владу короля. Так отже ту основу римського права старалися легісти перевести в життя. Королям те право було на руку, бо обмежувало надто зростаючі права поодиноких станів. А тому, що в поодиноких державах тоді не було одноцільного права, римське право, вицвіт високої римської правничої думки, могло легко поширитися. Те намагання королів, створити сильну королівську владу, піддержують нижчі верстви суспільства, а саме — міщанство, міста, бо зріст влади поодиноких князів-васалів був некорисний для них.

Так король Людвик користувався легістами, централізує владу, зреформував адміністрацію і судівництво. При королі повстав найвищий судовий трибунал т. зв. парламент, до якого можна було вносити відклик на присуд поодиноких феодалних панів. У такий спосіб король мав нагляд за найбільш самостійною ділянкою своїх васалів.

Король дбав також про освіту, тоді повстає паризький університет (1250) т. зв. Сорбона (основник пап. Роберт Сорбон).

Рівночасно французькі королі вели далі політику, щоб подружжями з князівнами, наслідницями земель, збільшити королівську територію. Таким чином до королівської родини переходить Тулуза і Провансія. До великого значення дійшла королівська родина, коли брат Людвика Карло з Анжу здобув від Гогенштавфів неаполітанську корону. Франція стала в XIII. ст. наймогутнішою державою Європи. У Німеччині в цей час заланувало безладдя і французький король Филип III. став кандидатом на німецький престіл, з метою відновити давню державу Карла V. Цей незвичайний зріст могутности Франції занепокоїв і папство. Під впливом папи німецькі князі вибрали цісарем незначного графа Рудольфа Габсбурського.

На півдні папська політика ослабила Неаполітанську дер-

жаву. Король Карло Анжу, як неаполітанський король, почав втручатися до виборів папи. Папи використали те, що французи надто тиснули податками населення і робили різні надужиття. У 1282. р. прийшло до т. зв. Сицилійської вечірні, населення Сицилії збунтувалося проти французів і у Великодний понеділок винищило всіх французів. На допомогу Сицилії прийшов король Каталонії і Арагонії (в Іспанії) Петро, заняв Сицилію і півтора століття Сицилія належала до Іспанії.

Авініон.

До конфлікту з папою прийшло ще на терені Франції. Королем Франції був тоді Филип Гарний (1285—1314). Він воював з Фляндрією і оподаткував окремим податком духовенство. Тодішній папа Боніфатій VIII. вважав це за обмеження прав церкви і скасував розпорядок короля. Тоді Филип заборонив вивозити до Італії золото і срібло. Італія відчувала цю заборону прикро і папа мусів скасувати свою постанову. Скоро прийшло до нових непорозумінь. Щоб опертися в тих суперечках на широкі верстви народу, Филип скликав перший раз в історії Франції т. зв. генеральні стани до Парижа, себто представників духовенства, шляхти і міщан. На цих зборах доповів Филип про свої суперечки з папою. Збори були на його боці. Тоді Боніфатій вислав Филипові булю. У ній написав він, що папі належить не лишень духовна влада, але і світська і що папа стоїть понад усякою світською владою. Нарешті папа відлучив Филипа від церкви. Филип не уступив, навпаки через висланця увязнив папу в Римі. Правда, папа скоро звільнився, але незадовго помер. Тоді під впливом Филипа вибрали папою француза Климентія V. і він переніс папську столицю до колишньої папської посілости в південній Франції, до Авініону. 70 літ (1305—1377) були папи в Авініоні. Тоді папи підпали під вплив французьких королів, але з другого боку папство стало незалежним від впливів римської шляхти, що мимо реформи Григорія VII. всетаки старалася впливати на обрання пап.

За Филипа Гарного дійшла Франція до найбільшої сили. Влада короля була необмеженою. Свою силу зміцнив Филип ще тим, що тоді під його впливом, папа розв'язав колишній єрусалимський орден Темпларіїв (1316). Величезні маєтки ордену перейшли на користь держави.

Англія.

У 1066. р. Вільгельм Завойовник, володар французької Нормандії, здобув Англію. Він уневажнив там попередній поділ земель, та роздав їх як ленна паново. У свою чергу наділив землю своїх норман, частинно теж і місцевих вельмож. Але, щоб сила поодиноких вельмож, баронів, лордів (лорд = хлібодавець); не була надто велика, їхні землі були розкидані по різних частинах краю. Отже тут не витворилися надто великі земельні території в роді князівств на континенті. Через те і влада королівських урядників, графів-шерифів була тут все велика. Бо коли у Франції графів пізніше вибирали зпоміж місцевої шляхти і вона цей уряд використовувала для збільшення своїх маєтків, то в Англії графи-шерифи залишалися все королівськими урядниками. Крім того частину норманських лицарів, 3—4 тисячі, розселено, як військо, по краю. Вони діставали двори і прислугу і все були готові до послуг королеві чи його урядникам. В Англії дуже рано розвинулася грошева господарка. Королі стягали грошові податки і ці гроші видавали на удержання війська. Коли на континенті королі залежні були від своїх вельмож, які доставляли своїх дружинників, то в Англії королі мали своє наймане військо, своє урядництво і повний скарб. Притім ставиться місцева населення вороже до чужинецьких вельмож і вельможі мусіли держатися короля. Через те і влада короля тут була необмежена і сильна. Як пізніше приходиться до боротьби з королем, не є то боротьба поодиноких князів чи баронів як у Німеччини чи Франції, а змагання всього народу.

Обидві верстви народу, зроманізовані норманами і місцеве англо-саксонське населення злилися разом. Прийшло також до злиття обох культур, германської і французької, що її принесли зроманізовані нормани. Довший час ціла західна Франція належала до Англії, тому і французька мова побіч латини була другою мовою в Англії. Таким чином збагачується англійська мова, бо багато французьких слів увійшло в склад англійської мови.

Династія Вільгельма володіла в Англії сто літ. По ній приходить династія Плантаженетів (1154). Король Генріх II. (1154—1189) через подружжя прилучив до Англії половину французької території (цілу західню Францію по Піриней). Як володар стількох країв, він незвичайно високо підняв владу короля. Присмирив баронів і лицарів та наказав їм знести мури замків. Щоб обмежити самоволю шерифів, король установив присяжні суди, себто суди при співучасті покликаних

як суддів співгорожан. Сильно обмежив права владик. Таким чином прийшло навіть до великої суперечки з духовенством і папою. Генріх мусів де в чому поступитися, але задержав собі деякий вплив при номінації єпископів. Був наймогутішим володарем сучасної йому Європи; за нього англійці розпочали підбивати Ірландію.

Після Генріха посідає престол його син Ришард Львине Серце, учасник третього хрестоносного походу, а потім його брат Іван без Земель (1199—1216).

Велика Карта Свобід 1215. р.

Іван попав у незгоду із церквою і зі своїми васалами. Рівнож програв бій з французами під Бувіном (1214) і тоді втратив на користь Франції половину тамошніх посіlostей. Щоб приєднати собі збунтованих баронів, Іван видав «Велику карту свобод». З важніших 63 артикулів були такі: за церквою зберігалось давні права, свободний вибір єпископів; податки може король накладати лише за згодою державної ради, до ради належать духовні і світські вельможі (єпископи, барони) і всі учасники ленн, що дістали ленно безпосередньо від короля. — Вільної людини не вільно увязнювати, ні застосовувати до неї баніцію, вигнати чи взагалі покарати, як лише на основі правильного присуду станових товаришів і згідно з законами країни. Колегія 25 вибраних баронів повинна стежити за тим, щоб король чи хто з урядовців не нарушував законів. Колегія мала повідомляти короля про помічену неправильність. Коли ж король до 40 днів не виправить кривди, то барони і цілий нарід мають право примусити його до поалагодження справи; коли він відмовляється, то зайняти його замки, землі, маєтки до часу, поки справа не буде поалагоджена.

Король Іван, змушений обставинами, видав карту, а пізніше не хотів її додержуватися. Та він незабаром помер. Пізніше 38 разів потверджували її його наслідники, хоч і не в цілості, бо деякі постанови надто обмежували королівську владу. Але значення карти всетаки було велике. Прийняли основну тезу, що представники народу, спершу аристократії, пізніше і нижчих станів, мають право до співучасті при вирішуванні деяких важних питань і їм забезпечуються деякі основні права. Наростає новий політичний устрій, що дав почин до пізнішого конституційного устрою і парламентаризму. По тій причині «велику карту свобод» вважається за початок розвитку парламентаризму (системи народного представництва) в Європі.

Інакше пішов розвиток політичного життя на континенті Європи. У Франції, ще за часів Меровінгів, обмежено первісний абсолютизм короля. Король мусів іменувати графів з поміж місцевих вельмож, а не зпоміж франків, що прийшли з ним. Карло V. відновив значення королівської влади, але за його наслідників та влада зовсім підупадає. Значення королів шойно починає зростати тоді, коли вони збільшили свої королівські посілості і стали сильніші за своїх васалів. Вкінці XIV. ст. довели вони свій вплив до того, що покладали основи до пізнішого абсолютизму. У Німеччині поодинокі князі стають щораз більше самостійні так, що князі не потребували якоїсь «карти», бо цісар не мав майже ніякої влади. В Англії від часів Вільгельма розвинулася сильно королівська влада. Усе тут було зцентралізоване: король накладав податки, королівські урядники обїздили край, судили; в Англії не було земель-князівств, що могли б виступити проти переваги короля. Проти короля могли виступити і обмежити його владу лишень наряд як цілість, зглядно його верхні стани, що в тих часах мали силу, аристократія. Спершу це було неможливо, бо суспільність була розбита на місцеве населення і пришельців — зроманізованих норман. Але по двох століттях суспільство злилося в одно, тоді спільно виступає проти надмірної влади короля. Король мусів уступити дещо зі своїх прав і кидати «карту свободи».

III. Доба.

(1095—1270)

Хрестоносні походи.

Схід. По перших століттях воєн і по здобуттю величезних просторів від Індії аж по Піриней, араби притихли. В Азії на місце войовничих омаядів прийшли аббасиди. Вони вели мирну політику. Столицю перенесли з Дамаску до Багдаду, і це нове місто стає осередком не лише великої арабської торгівлі, але і осідком науки і мистецтва. При тому по здобуттю Персії, араби підпали сильно під вплив перської культури. А перська культура була висока, мала велику традицію. В основу лягла первісна національна перська культура, що в релігійній ділянці створила високу науку Зороастра. Пізніше, від Олександра Великого поширилася тут грецька культура, повстала культура геленізму. Так отже і араби і магометанізм підпали під вплив грецької думки. Хоч мовою науки

стала арабська мова, то світська наука і теологія zostалися під впливом грецької науки. Грецький дух пробивається і в магометанізмі. У Багдаді основуєть аббасиди дім науки, де перекладають твори Арістотеля. З наук, крім магометанської теології, розвивається особливо математика, фізика, астрономія і медицина.

Держава аббасидів не охопила цілості земель, що їх зайняли араби. В Іспанії повстав окремий каліфат. Також в Єгипті повстає окремий каліфат фатимідів; його творцем був один з наслідників дочки Мохаммеда Фатими. До того каліфату належала Африка. У Багдаді доходить до великого значення великий везир (перший міністер). Він бере в свої руки всю владу, а каліфові застається лише духовна влада. Зчасом араби в добробуті відвикли від воєн і військової служби і везирам приходитьсь вербувати до військової служби воєничі племена з Туркестану. Приходять звітіля цілі племена. Їхні вожді еміри чи султани організують цілі держави в різних частинах краю. Повторюється те саме, що було колись у римській державі, коли то римські цісарі набирали до військова герман. Найсильнішим стає плем'я турків-сельджуків (назва від вождя Сельджука). Вони організують державу в Малій Азії. Звітіля здобувають Сирію і в 1076. р. Єрусалим. Каліфат, як почесне достоїнство, дістається арабам, але усім кермують турки (останнього каліфа усунув внук Джінгісхана 1258. р.)

Цей грізний зріст нової сили на сході занепокоїв Європу. Могло прийти до наступу на Європу і християнство нових магометанських народів-турків, як колись арабів, що дійшли з Іспанії аж до Франції. Досі візантійські цісарі видержували наступи арабів. За триста літ від VII. ст. чотирнадцять разів Царгород був в облозі. Візантія мала добре зорганізовану грошеву господарку, могла оплачувати вояків і відбивати ворожі напади. Шовк стояв у ціні дуже високо, ним і головно і торгували візантійці, крім того корінням, бальзамом, пахощами, вином. Але тепер, як прийшли турки, торгівля зі сходом занепадає, скарб пустіє. Щораз тяжче було відбиватися від ворогів і Малу Азію страчено.

Крім того турки ставилися вороже до християнства в Сирії, зокрема робили труднощі і прочанам до Святої Землі (Палестини). А в Європі був якраз великий підйом релігійного духа, були це часи кльонійських реформ. Велику повагу здобула церква, а особливо папа Григорій VII. Ніхто інший як папа, провідник і неначе суверен зах. Європи, повинен був підняти справу оборони Святої Землі та християнства перед

невірними. І справді, Григорій VII. закликав до війни проти невірних і сам хотів стати на чолі походу. Але його затяжний конфлікт з цісарем Генріхом IV. не скінчився і він помер, не здійснивши думки про похід.

Собор у Клермоні (1095).

Наслідник папи Григорія VII. Урбан II. скликав Клермоні, у південній Франції, великий собор. Тут папа промовив до тисячів народу. Народ захопився думкою боротьби за Святу Землю і з кличем »Бог так хоче« всі причіплювали собі на рамени хрести на знак, що вони готові до походу.

Перший, народний похід.

Цісар був тоді ще в суперечці з папою, отже не міг бути провідником походу, як би повинно бути. Тож народ почав збиратися самочинно. Гарячим речником походу став паломник Петро з Ам'єну. Він був у Святій Землі, бачив і пережив усі труднощі, які там були і тепер мандруючи від краю до краю, захоплював усіх своїми промовами і оповіданнями про Святу Землю. Захопилося війською не лише лицарство, що для них війна була звичайним ділом, але широкі маси населення, особливо селяни. Бо життя їхнє ставало щораз тяжче. Щораз більше тиснули їх різні данини і роботи на їхніх зверхників. Затрачується вільна колись верства селян, всі стають панщизняними людьми і кріпаками. Клич святої війни за Христову віру давав їм надію, що настане царство Боже на землі. А віра їхня була велика. Надіялися, що як не тут, то може та далека, невідома їм Св. Земля стане обітованою новою землею, де можна буде зажити свободним життям.

Усі ті товпи народу, під проводом Петра ішли здовж Дунаю на Балкан, без військової підготовки, без належної зброї. Далі пішли під Царгород, греки перевезли їх до Малої Азії. Та тут заступили їм дорогу турки-селяжуки і майже всіх знищили (1096).

Похід лицарства.

За тим народним походом ішов похід лицарства. Лицарі збиралися поволі, підготовлялися до війни краще і під проводом льотаринського лицаря Готфрида з Буйону пішли тимже шляхом, що ішов народний похід. По численних тяжких боях у Малій Азії і Сирії хрестоносці здобули Єрусалим (1098). Мету походу досягнуто.

Щоб закріпити Св. Землю за християнським світом, створено Єрусалимське королівство. Воно не було одно-

цільною державою, а складалося з малих держав як князівство Антіохії, графство Едесси і ін. Король Єрусалиму був на феодалний лад їхнім сеніором. Для оборони Св. Землі повстали в Єрусалимі лицарські ордени, зорганізовані як чернечі чини, але їхнім завданням була війна. Французькі лицарі зорганізували орден Темляріїв (назва від святині = темплію). Йоаніти (назва від св. Івана) були італійським орденом, а орден Пречистої Діви — німецьким. На чолі ордену стояли великі магістри. Не брали участі в хр. походах Еспанці. Їх з Риму завернув папа, вказуючи на те, що їхнім завданням була боротьба з невірними маврами (арабами) в їхній батьківщині. Не брало участі в походах і лицарство України, бо Україна мала безперервні бої з невірними, степовими ордами, ціле середньовіччя була Україна заборомом Європи проти Азії.

Другий похід (1147).

Але ті сили орденів не були великі, і не було єдності між християнами. Тоді турки зачинають знову наступ і 1144. р. здобули Едессу. На цю вістку відповіли в Європі новим хрестоносним походом. На чолі походу стали французький король Людовик VII. і німецький цісар Конрад III. Але обидва володарі дійшли лише до Дамаску, пробували добути його, але це не повелось і вони вернулися знічим до дому.

Третій похід (1189—1192).

Невдача другого походу спричинила те, що турки щораз сильніше наступають на єрусалимське королівство і вкінці новий султан Саладин добує Єрусалим (1187). Вістка про те, що Свята Земля знову опинилася в руках невірних, сколихнула сильно Європою. Відбити Св. Землю взялися три найбільші володарі: король Англії Ришард Львине Серце, французький король Филип Август і цісар Фридрих Барбаросса. Був це найбільше блискучий похід, але він не вдався. Барбаросса, переїжджаючи конем річку в Малій Азії, втопився. Військо пішло далі і спільно з іншими військами здобуло Акон і сирійське побережжя. Але незабаром король Англії Ришард посварився з іншими учасниками походу. У таких умовах не вдалося здобути Єрусалиму і цілий похід скінчився невдачею.

Четвертий похід (1204).

Тоді папа Інокентій III, будучи сувереном всієї зах. Європи, підняв думку нового походу. Лицарство рішилося іти морем і звернулося до Венеції, щоб вона дала кораблі. Але Венеція хотіла тепер використати хрестоносців з метою скріпити свої торговельні інтереси на сході і на Балканах. На перепоні тому стояла Візантія. Тому Венеція підмовила хрестоносців і вони не поїхали до Св. Землі, а пішли на Царгород і здобули його. До Св. Землі вони вже не пішли, а заступали в Царгороді латинське цісарство і на тому скінчився цей похід. Але недовго було існування нового цісарства. Візантійські цісарі нереїхали були до Нікеї в Малій Азії. Один з них Михайло Палеолог у 1261. р. здобув Царгород і відновив давнє грецьке цісарство.

Хрестоносний похід дітей.

Але мимо всіх невдач, думка звільнити Св. Землю не вгаває. Як сильною була ідея вказує це, що в похід вибралися діти. В імя слів Христа »дозвольте дітям прийти до мене«, тисячі дітей, хлопців і дівчат, покидали батьківські хати і ішли до Св. Землі. Люди вірили, що невинним дітям поведеться звільнити Св. Землю. Частина їх навантажилась на кораблі в Марсильї, щоб їхати до Св. Землі. Та попали вони в руки купців-злочинців, які продали їх магометанам у неволю. Друга частина дітей дійшла до Бріндізі (Італія). Відтіль їх завернули, але по дорозі багато цих дітей загинуло.

Пятий хрестоносний похід (1229).

На цей похід вибрався цісар Фрідріх II. Зобов'язав його до того папа Інокентій III, коли невдався четвертий похід. Цісареві вдалося скласти з турками корисний договір. Турки відступили Єрусалим, Вефлеєм, Назарет і частину морського побережжя.

Шостий хрестоносний похід (1249—1254).

Та між християнами далі не було згоди і турки в 1244. р. відбили знову Єрусалим. У руках християн залишився лише Акон. Щоб урятувати Св. Землю, вибрався в похід французький король Людвик Святий. Він поплив спершу до Єгипту, щоб звідтіля розпочати бій з турками. Але над Нілем турки спалили французьку флоту грецьким вогнем; сам король попав у полон і мусів заплатити значний окуп.

Сьомий (останній) хрестоносний похід. (1270).

Одначе король Людвик і далі не закинув думки про Св. Землю. Вдруге зібрав він велике військо, посадив на кораблі і поплив до Тунісу. Там хотів він спершу знищити морських хижаків (піратів), що непокоїли Середземне море. Але в Тунісі поширились серед війська пошесні недуги і сам Людвик помер.

Був це останній хрестоносний похід. У 1291. р. турки здобули Акон; пропали всі здобутки хрестоносців. Ордені покинули Св. Землю. Йоаніти перенеслися спершу на Кипр, Родос, потім на Мальту; Темплярії перенеслися до Франції. Пізніше папа розв'язав орден. Німецький орден перенісся на балтійське побережжя до Прусії, де вже раніш осіла частина хрестоносців і дав почин до створення пруської держави.

Наслідки хрестоносних походів.

Хрестоносні походи не досягнули своєї мети, Св. Земля залишилася в руках турків. Ця невдача вплинула на послаблення релігійного підйому, що викликав був ті незвичайні походи. Одначе хрестоносні походи — хоч невдачні — все ж є прикладом сили ідеї, що цілі два століття ворушила людей і веліла їм жертвувати все в ім'я високої мети. Але хрестоносні походи мали велике значення і в інших ділянках. До боротьби з невірними вони згуртували все суспільство західної Європи. Люди з найдальших закутин Європи, з далекої Англії чи Франції, мандрували через цілу Європу; у військових таборах, у походах, можна було стрінати людей з усіх європейських країв. І щойно тоді народи пізнавали себе, пізнавали і європейські землі. Бо в тих часах подорож не була легка і перед хрестоносними походами мало хто знав щось більше як околиці своєї батьківщини. Це взаємне пізнання і спільна мета вплинули на повстання одноцільної західно-європейської культури. І великою втратою для української культури було те, що українці не могли взяти участі в тих походах. Ця зустріч була б вплинула на зближення обох культур західно- і східно-європейських і на їх взаємний розвиток.

Та й сам Схід дав багато в культурному відношенні. Візантія, хоч як державна сила підупала, але все таки перевищувала культурно Європу. А на її території, особливо в Царгороді, були нагромаджені численні скарби античної культури та і сама грецька мова була жива. Європа, що сама вже в культурному відношенні від часу мандрівок пішла

значно вперед, могла тепер зрозуміти і вивчити старинну культуру, зокрема тоді, як західне лицарство зайняло Царгород. Також і на Сході, в арабсько-турському світі, багато було нового саме в ділянці матеріальної культури. А самі походи дали почин до живої торгівлі; якщо походи ішли сушею на Царгород, то ішли здебільшого через італійські міста. Міста, як Генуя, Венеція, Піза — розбудували велику флоту, якими відвозили хрестоносців на схід, а вертали зі сходу з багатими, невиданими в Європі товарами. Прищепилася не одна галузь культури Сходу: нові мистецькі мотиви, літературні сюжети, перекази, пісні; прийнялися деякі роди одягу, обстановки і т. і. Особливий вплив мали хрестоносні походи на лицарство. Воно у першу чергу брало участь у тих походах, та серед лицарства всіх народів виробилися спільні звичаї, правила, ідеології. Щоб відмежуватися від інших станів, приймає воно окремі відзнаки-герби. У часі хрестоносних походів лицарський стан доходить до найвищого розквіту.

Культура середньовіччя.

Європа на початку середньовіччя.

Європа перших століть середньовіччя виглядала зовсім інакше, як сьогоднішня. Більшу частину Європи покривали непроходимі ліси, справжні пущі. Лише на південь від лінії Райн-Дунай, на землях давньої римської імперії і на берегах Чорного моря, були багаті міста і села. Життя тих мешканців було більш-менш подібне до теперішнього. Про цей багатий південь, про соняшне небо і тепле сонце, мріяли народи півночі і раз-у-раз вдаряли на кордони римської держави. Нарешті, в часі мандрівок, римські легіони не мали вже сили захищати римські провінції і народи півночі залили цілу римську імперію. Тоді культурні впливи з півдня поширилися по цій Європі і Європа поволі загосподарюється, розбудовується. Народи осідають вже на постійно на нових землях, оформлюють своє життя, творять держави, та починають жити повним життям осілих, культурних народів.

Село. Село було найбільше прикметною, а часто і одинокою оселею, особливо в перших століттях середньовіччя. Взагалі культура середньовіччя є сільського типу, не мійського. Населення було мало, не більше як 1—2 людей на 1 км². Народи, про які згадується в часі мандрівок, не числили більше, чим

20—30 тисяч. Поодинокі народи чи їхні держави відділяли від себе звичайно непроходимі лісові пуці. Густіше заселені були осередні смуги краю, бо далше від кордонів було безпечніше. Люди осідали звичайно над ріками, тоді і форма села була подовжна. Де було більше рілі і країна була багата, хати села скучувалися на меншому просторі, відносно до терену, нераз у круглястій формі. У гірських країнах хати були більш розкинені, так, як бачимо ще сьогодні в горах. Міст спершу не було, а т. зв. »городи«, то були укріплені місця, де хоронилися люди сіл, як наступав ворог. У мирний час вони не були заселені.

Рілі було мало і рільництво в початках середньовіччя не було одиноким заняттям села. Велике значення в домашній господарці мають риболовство і ловецтво. Звірів було багато, декотрі з них, як медведі і вовки, були небезпечні, треба було з ними боротися. Інші випасали чи нищили засіви. Крім того лови давали м'ясо і кожухи. Шкіра і футра були одним з головних продуктів вивозу княжої України. Щораз більше розвивається скотарство, у нас особливо в лісовостеповій полосі. Цукру не знали ще тоді виробляти, бджільний мед заступав його. Бджолу плекали спершу напів дико, в бортях (лісових дуплах), щойпо згодом почали заводити пасіки. З воску виробляли свічки; мед і віск у вивозі України стояли на першому місці. На Україні мед був теж головним напитком; на заході германи пили пиво, у теплих, південних країнах, де росте виноград, пили вино.

Знали всі головні роди збіжжя і городовини за виїмком тих родів, що походять з Америки, як кукурудза, бараболя. Господарка була трипільна, третину землі засівали озиминою, третину яринним збіжжям, третину залишали облогом. Спосіб обробітки поля був дуже примітивний. Оралі деревляною сохою, ніяких добрив (погноїв) не знали. Село було самовистарчальне. Одежу, кожухи, полотна, сукна з овечої вовни, виробляли сільські майстри. Сільські майстри будували хати, виробляли домашню обстановку, робили вози і інше господарське знаряддя.

У первіснім, племіннім устрою всі селяни були свобідні, не було і більших маєткових різниць, тимбільше, що спершу і землею користувалися спільно. Були щоправда племінні князі і багатші роди, але всі мушчини без різниці були обов'язані до військової служби, а хто орудував мечем, був свобідним чоловіком. На українських землях цей устрій задержався так довго, як довго була українська держава. Щоправда, як повстала держава і суспільство поділилося на різні верстви,

повстав окремий військовий стан боярів-дружинників. Але з огляду на те, що напади орд були дуже сильні і майже безперервні, то до оборони не вистарчала сама княжа дружина, а князі часто мусіли кликати загальне ополчення. Селяни працювали на рілі, давали данини, але були вільними людьми. На Заході, як втворився феодалізм, положення селян ставало щораз гіршим. Появляються замки, а в них осідають феодалні пани зі своїм лицарством. Селяни не служили у війську, не йшли на війну, але відклавши меч, стратили права свободної людини. Тут селяни зобов'язані не лише до данин і робіт для свого зверхника-пана, але вони втрачають з часом і особисту свободу, втрачають свої громадянські права. Навіть втрачають вони право на свою землю. Земля вважається власністю пана, селяни лише користуються нею.

Не відразу селяни погодилися на таке поневолення. Приходить до селянських воєн. Але лицарство-шляхта, як воєнна кляса, мала кращу зброю, через те і перевагу і усюди покорила селян. Колиж у другій половині середньовіччя щораз більше розвивається торгівля і збіжжя набирає ціни, пани-власники накладають щораз тяжчу, щоденну панщину на селян. А щоб вони не втікали, вводять кріпацтво. На українські землі поневолення селян прийшло щойно тоді, як українські землі дісталися під Польщу.

У первіснім середньовічнім суспільстві були ще раби і півсвобідні люди. Раби, це були здебільша воєнні бранці. Півсвобідними були т. зв. «закупи», ті люди, що за довги попали в часову неволю. Як селяни попали під панщину і кріпацтво, щез поділ на рабів і свободних селян, усі стали кріпаками. Невільництво і торгівля людьми задержалася в могометанських краях, у арабів, татар та турків.

Міста. У тих частинах Європи, де була римська держава, були вже і в старовину міста, в прочій частині повстали згодом, здебільша щойно в тисячних роках. Деякі міста повстали з первісних укріплених місць т. зв. городів. Повставали з городів міста особливо там, де повз город плили сплавні ріки, або де провадив шлях і брід через ріку. Таким старинним містом був Київ, при давньому дніпровому шляху. Інші міста повставали коло замків, ще інші побіч монастирів. У місті осідають ремісники, купці. Місто торгує, починається міське життя. Іде закупно-виміна товарів, що їх виробляють ремісники в місті, або що їх привезли купці з інших країн. Село знову привозить на заміну свої продукти.

Часи були небезпечні, тож кожне місто мусіло захищатися мурами. Мури йшли довкола міста. Через те доми в місті сто-

яли дуже тісно побіч себе, вулиці були тісні, небруковані, нічю неосвітлені. Водоводів ні каналізації не було. Довкруги мурів ішов назовні глибокий рів з водою, або опливала місто ріка. Через рів провадив до воріт міста зводжений міст. Як настунав сумерк, міст піднімали і щойно ранком можна було дістатися до міста. Здовж мурів ішли башти, що скріпляли мури. Тому, що в місті було мало місця, при містах були широкі пригороди. Але, коли нападав ворог, то пригороди тяжко було оборонити і вони звичайно горіли, а мешканці хоронилися до міста. Осередком міста був ринок. Там відбувався торг, там був ратуш, де сиділа управа міста.

Спершу міста були власністю князя чи різних вельмож. Але, зчасом, як міста розвиваються, здобувають собі щораз більшу самостійність, а міщани стають окремим, свободним станом. В українській державі міщани не відмежовувалися від інших верств населення. Міста були осередками землі, головною клітиною країни, і як культурні осередки мали провід у землі. Рішення віча киян чи іншого города обов'язувало цілу землю. Дальшу еволюцію (розвій) українського міста припинив упадок Української держави. У західній Європі, де поодинокі стани щораз більше відмежовуються від себе, міста стають неначе державою в державі.

У Німеччині на чолі міста стояв бурмістер (мер у Франції). Вибирали його міщани. Побіч нього була рада з 12 або 24 радних. Бурмістер і рада керували містом. Судівництво теж було в руках міщан. Судив вїйт з колегією лавників, себто присяжних суддів. Господарське життя було в руках гільдій, то є купецьких союзів та цехів.

Цехи. Цехи були обеднанням майстрів якогось роду ремесла, напр. ковалів, кравців і т. п. Цех дбав про добробут своїх членів, стежив за тим, щоб праця була рівномірно розложена, щоб не було зайвої конкуренції, безробіття. Цех слідкував теж і за тим, щоб праця була добре зроблена. Довга дорога вела до того, щоб стати майстром. Кандидат мусів спершу кілька літ практикувати як термінатор, опісля як челядник. Пізніше ішов ще на мандрівку, до різних майстрів на науку, щоб приглянутися як виглядає його ремесло у світі. Коли челядник вернув з мандрівки, ставав до іспиту. Щоб здати іспит, треба було виконати приписану працю. Як майстри признали, що зроблена іспитова праця є добра, тоді щойно майстри могли прийняти кандидата до цеху і челядник ставав майстром. Через те, що цех ставив до майстрів високі вимоги і паглядав над роботою, ремісничі вироби середньо-

віччя були добрі, часто високомистецькі. Мистці, як малярі, золотники, різьбарі, теж були зорганізовані в цехи.

Оборона міста була також у руках міщан. Поодинокі цехи боронили мурів, кожний цех мав визначену якусь частину, при тім якась башта належала до нього. Звідти пішли назви як башта ковальська, кравецька і т. п. Коли до оборони не вистарчало власних сил міста, тоді наймали військо. У самому місті, або зараз побіч міста на оборонному горбі, стояв замок. Він був сильно укріплений мурами і вежами і в часі облоги був останнім забором города.

Самоуправа міст найбільше розвинулася в Італії; там повстали міські держави. Також у Німеччині більші міста здобули повну самоуправу і незалежність, підлягали прямо самому цісареві. Тут серед загального занепаду державної влади, кожний стан добув собі окремі права і привілеї. Добули їх собі і міста. Це окреме міське німецьке право поширилося пізніше і на сході, на словянських землях. Принесли його кольоністи-німці, що радо поселялися по містах на Сході.

На українських землях поширилося переважно німецьке право міста Магдебурга, т. зп. магдебурське право. Поширилося воно щойно тоді, коли Польща заняла Галичину (XIV ст.), а пізніше заняла і інші українські землі. До того часу міста мали чисто українське населення і загальне українське право обов'язувало і міста. Польські королі хотіли ослабити українське населення по містах і тому стягали до міст численних кольоністів-німців. Німці скоро польщилися і польщили міста. Тим кольоністам надавали їхнє німецьке, магдебурське право. Кольоністи дістають міські землі, вимірюють ринок, вулиці, будують собі нове місто побіч давнього, ставлять нові окружні мури. Так повстають дві громади в одному місті. Одна громада, це нові поселенці; вони мають своє право, управляють цілим містом, мають всі привілеї. Друга громада, — це місцеве українське населення. Воно зостається на своїм давнім праві, але властиво поза правом. Бо в місті обов'язує тепер нове право, старе право нова управа міста не визнає. Українців не допускають до Управи міста, до цехів, не дозволяють будувати дома поза визначеною дільницею і т. д.

На східних українських землях не вдалося Польщі вповні перевести польонізації міст. Ті землі пізніше перейшли під Польщу, а як козаччина зросла в силу, не дозволила на надто різкі міри. Але на заході, головно в Галичині, яка перша підпала під Польщу, знищено майже зовсім квітучі колись українські міста. І так у Львові, польський король Казимир, як лише заняв Галичину, пограбив сильно місто, вивіз княжі

інсигнії до Кракова і негайно спровадив чужинців до міста. Кольоністи основуєть собі нову частину міста, довкола нинішнього ринку. Українська частина міста, що лежала у стіп Замкової гори, опинилася поза міським правом і зовсім занепала. Українців недопустили до Управи міста, ні до цехів, замкнено їх у дільниці; поза тою дільницею не вільно їм було поселюватися, навіть процесії чи похоронам не можна було іти поза тою дільницею, не вільно було світити свічки, співати, дзвонити.

Те, що діялося у Львові, бувшій княжій столиці, повторилося і в інших менших містах. Українське населення міст зовсім бідніє, підупадає, стає його щораз менше. Торгівля і промисел опинилися в руках чужих, спершу німців, а пізніше майже в цілости в руках жидів. Серед тої боротьби — бо українські міщани обстоюють свої права — міста підупадають. Нігде не витворився сильний міщанський стан, як це було на Заході. А по кількох століттях міста на українських землях, майже в цілости, стають неукраїнськими, переважає в них чуже населення.

Торгівля. Торгівля і промисел все були основою життя міста. Щотижня, у визначенний день, відбувався торг. Крім того були великі річні торги-ярмарки, що тривали кілька тижнів. Тоді приїздили купці з далеких країв і розкладали свої товари. Кількість і вартість товарів була дуже велика. У Галичині одні з найбільших торгів відбувалися в Ярославі. Коли під час ярмарку счинився вогонь і згоріло ціле місто, згоріло товарів на 10 мільонів золотих. А в тих часах це були величезні гроші. Головними торговельними шляхами були ріки. У східній Европі такий шлях провадив з півдня, з Чорного моря Дніпром на північ, а далі ріками Ловать і Волхов до Балтійського моря. Тим шляхом ішла торгівля з Візантії, а навіть з далекого Єгипту, Арабії і Чорноморських міст, далеко на північ до Скандинавії. У Києві перехрещувався цей шлях зі східним шляхом, що йшов з-над Каспійського моря, Волгою чи Доном, на верхівя Десни і Десною до Дніпра. Тим шляхом ішли товари з Персії. На захід з Києва ішов сухопутний шлях на Волинь, Холмщину, Люблин, Краків, Прагу, Регенсбург. Тут сходився він з дунайським шляхом. До середньої і західної Европи провадив з Чорного моря ще шлях Дунаєм. Цей шлях був дуже важний, бо сягав у глибину Европи, а над Дунаєм лежали багаті краї як Болгарія, Сербія, Угорщина, Чехія, Австрія, Німеччина. В околиці Відня перехрещувався цей торговельний шлях

з північно-південним шляхом, що ішов через Альпи (Семерінг) до Італії, а на північ, через Моравію, Одрю чи Вислою до Балтійського моря. З Чехії знова рікою Лабою ішов шлях на північ, до Північного моря. Дунайський шлях сходився з райнським. Цей шлях ішов до Італії через Альпи на Баварію, на місто Авгсбург до Райну і Райном до багатой, промислової Фляндрії (Бельгія, Голяндія). Водні шляхи були найважливіші, бо про дороги ніхто не дбав. Коли ішов сухопутний шлях, то був дуже лихий, а до того і небезпечний. На степах над Чорним морем часто нападали степові кочовики. В інших землях загрожували купцям розбійничі ватаги. А часом і лицарі вискакували зі замку і грабили купецькі валки. Особливо траплялося це в Німеччині за безкоролівя, як не стало сильнішої державної влади. По тій причині купці вибиралися в дорогу великими валками, самі озброєні і з озброєною дружиною.

Не зовсім безпечні були і морські мляхи. На півночі, цілі століття нормани грабили купецькі кораблі, на Середземному морі зявлялися арабські, пізніше турецькі хижакі (пірати). Але всежтаки Середземне море було осередком торгівлі середньовіччя. Так було і в старинному світі. Бо Середземне море лежить поміж трьома частинами світу, Європою, Азією і Африкою і виміна плодів тих, так різних частин світа, давала основу до вимінної торгівлі. Римська держава обєднала всі середземноморські землі в одну господарську одиницю. У середньовіччі не було вже римської імперії, але над тим морем лежали найбільш розвинені і багаті країни Італія, Візантія і арабська держава. Купці тих трьох країн захопили всю торгівлю. Згодом арабів відсунули турки, Візантію знову сильно ослабили часті напади на неї. Тоді на перше місце вибилися італійські міста, у першу чергу Венеція, Генуя і Піза. До найбільшого розвою дійшла торгівля на Середземному морі за часів хрестоносних походів. Торговельні звязки сягали через Арабію і Червоне море далеко до південної Африки, а в Азії до Індії, цієї казкової країни золота і коріння. А коріння ішло тоді на вагу золота. Деколи купці зважувалися і на найдавший шлях, до східної Азії, до Китаю. Там була батьківщина шовку, в Китаю знали виробляти папір, ляк, знали друкарську штуку, відомий їм був компас, дзвони; славився Китай також виробами з порцеляни, прегарними виробами зі слоневої кости. Деякі з тих винаходів поширилися вже раніше в Європі, інші прийшли в часі хрестоносних походів. З італійських купців Марко Польо з Венеції достався до Китаю, жив там довший час і описав свою подорож. Вістки

про Китай, про великі міста, про високу культуру Китаю були так дивовижні для європейців, що ніхто не хотів вірити, що це не казка. Великі монгольські держави, що повставали в центральній Азії, облегшували торговельні зносини з далеким сходом. Тоді сотні миль можна було мандрувати в рамках одної держави. Але як османські турки завоювали західну Азію, припинили вони торговельні зносини з далеким сходом. Тоді в Європі почали шукати інших шляхів, щоб дійти до Індії та Китаю. Колумб пробував дістатися до тих земель. Він хотів оплисти землю, поплив на захід — відкрив Америку.

Побіч Середземного моря велике значення для східної Європи мало Чорне море. Над тим морем лежали численні старинні грецькі міста. Вони торгували зі східними землями. На Криму осіли пізніше і генуезці і навязалася торгівля України з далекою Італією. Але степові орди щораз загрозували торговельним шляхам на північ. Врешті татари в XV. ст. зайняли Крим і знищили зовсім чорноморську торгівлю.

На Балтійському і Північному морі зосереджувалася торгівля сумежних країв. До найбільшого значення дійшла та торгівля за часів Ганзи. (Союзу міст).

На початку середньовіччя Європа торгувала сиревими плодами. З України ішли віск, мед, збіжжя, шкіри, футра; з над Балтійського моря ішов бурштин. Зі середньої і західної Європи ішли рільничі плоди і копальни як сіль, золото, срібло. Згодом розвинувся промисел. Фляндрія і Італія стали славні зі суконних виробів. Англія продукувала спершу вовну, а пізніше і ткацькі вироби. Німеччина вивозила зброю. У багатьох краях розвивається значний мистецький промисел.

Зі сходу, з Азії до Європи привозили здебільша південні овочі як помаранчі, фіги, дактили, запашне коріння, коріння до страв, особливо перець, мускат, цинамон. У часі хрестоносних походів залюбки в Європі купували східні матерії, шовк, східну зброю, вироби зі слоневої кости. Вже по тисячній році, Європа економічно розвинулася, копальні дали багато золота і срібла, на гріш не було надто тяжко. Європа була в силі купувати і чужі товари. Найбільшим осередком східної торгівлі була Олександрія в Єгипті. Тут зїдналися арабські і італійські купці і вимінювали товари.

Грошева господарка. Спершу, в першій половині середньовіччя, ціле господарське життя було на ступні природної господарки. Люди жили переважно по селах, села були самовистарчальні. Князі чи королі одержували данину в натурі,

плодами села. Країна була зобовязана вдержувати князя і його дружину. Щоб не обтяжувати надто одної частини краю, князь зміняв місце осідку. Вирочім це було необхідне, бо він сам особисто полагоджував різні справи, судив, збирав данину тощо. Також своїм феодалним панам складали селяни данину збіжжям, худобою, чи іншими продуктами села. За службу винагороджував князь своїх урядовців землею чи продуктами. Торгівля була вимінна, грошей не було. Так, в українській княжій державі дорогі футра стояли за гроші. Шкірами платили данину, на футра були визначені судові кари і т. п. Вимінну ціну мав теж скот (як у Римі пекус — пекунія), полотно (платно — платити) і інше. Щойно за кн. Володимира Великого на Україні почали бити перші гроші. Але тих грошей було мало і торгівля ішла здебільша ще довго вимінним шляхом.

Але як торгівля поширилася, гріш став необхідний. Копальні дали вже досить багато дорогих металів. Від XI. ст. Європа багатіє, розвивається грошева господарка. Найвчасніше розквітає грошеве господарство в Італії, країні найстаршої культури. Фльоренція стала славна зі своїх банкових домів і грошей (фльорени). У сусідній Німеччині таким грошевим ринком став Авгсбург. Відомі вже стали грошеві перекази, векслі, великі грошеві позички. З кінцем середньовіччя щораз більше приходить до значення наємне військо і тоді королі потребують щораз більше гроша. Ті гроші дають їм у першу чергу міста. Загальне господарство і зокрема господарка держави переходить з натуральної (вимінної) на грошеву. Дуже багато золота і срібла прийшло з Америки, тому по її відкриттю закріпилася ще більше в Європі грошева господарська система.

Лицарство. Лицарство витворюється поволі. Коли народи виийшли зі своїх лісових пуц, зайняли великі території, почали творити держави, повстали міста, князь чи король осідав на постійно в своїй столиці, тоді необхідним стало постійне військо. Загальне ополчення годі було щораз стягати, тай мусів хтось виконувати звичайну працю, тож приходить поділ занять. Частина суспільства присвячується виключно военному ремеслу, друга стає рільниками. Так витворюється воєнна дружина. Окреме значення здобувають собі найближчі дорадники і прибічники князя, члени племінних княжих родів, урядовці. За службу вони дістають у заряд чи на власність великі землі, стають вельможами-землевласниками «большими» людьми, боярами. У західній Європі цей поділ став більш

знаменний. Там, на перше місце побіч короля, вибиваються князі, барони і численне лицарство-шляхта. Ціла та суспільна верства здобуває собі щораз більші привілеї. Тоді вони відмежовуються від других станів, до свого, упривілейованого стану не допускають нікого нового. Лицарем-шляхтичем міг бути лише той, що його предки були лицарського стану. На Україні не було такого різкого поділу як у західній Європі. На заході повстали теж герби, знамя лицаря. Кожний рід мав свій герб і нікому з поза даного роду не вільно було його вживати. За окремі ласлуги міг король чи князь надати шляхетство нешляхтичеві. Називалося те нобілітацією.

До найвищого розвою доходить лицарство за хрестоносних походів. Тоді витворилися окремі життєві форми лицарства. Вже змалку приучували дитину лицаря до майбутнього лицарського способу життя. На Україні, при постригах, трьохлітню дитину садовили на коня на знак, що їй прийдеться воювати на коні. У хлопчачих роках юнак при боці батька вчився орудувати зброєю, ходив на лови, ходив з батьком у походи. Про Святослава Забойовника згадується, що вже малим хлопцем ходив у походи з батьковими воеводами. Про Володимира Мономаха і Данила відомо, що вже від 13 року життя орудували зброєю. На заході хлопець пробував у батьківському домі лише до 8—10 років. Потім ішов він на виховання на двір якогось вельможі. Там вчили його лицарської поведінки, читати, писати, музики, а у першу чергу їздити верхи і володіти зброєю. Доброю справою до боїв були лови. У 14. році життя ставав хлопець чурою. Він тоді був якби почесним слугою пана. Подавав йому зброю, доглядав коня. Щойно в 21. році чура ставав лицарем. Проголошення чури лицарем відбувалося святочно. Підчас урочистої богослужби один з лицарів тричі вдаряв чуру мечем по рамені зі словами: »Вибиваю тебе на лицаря в ім'я Боже, св. Михайла і св. Юрія«.

Обовязком лицаря було заступатися за слабшими, особливо за жінками, найважлишою прикметою була хоробрість і вірність своєму верхникові. Лицар мусів берегти свою лицарську честь. Як приклад відносин між українськими князями і дружиною відомі нам з літопису такі слова. Перед боєм молоді князі звертаються до князя, що вів похід зі словами: »Батьку, хочемо голови свої покласти за тебе і честь твою боронити.« Князь Данило звертається до вояків перед боєм: »Чи хочете бути вірні мені, щоб я ішов на моїх ворогів?« Дружина відповіла: »Вірні ми Богу й тобі, володареві нашому«.

У часі мира лицарі на турнірах виявляли свою зручність в орудуванні зброєю. Турніри це були лицарські гри. Лицарі

у двобоях або гуртом списами наступали на себе; хто скинув другого зі сідла, був переможцем. У Києві згадуються турніри в 1150 р., у Галичі за Данила 1230 р.

Лицарські війська були невеликі, кількасот, а найбільше кілька тисяч. Військо ділилося на полки. Полк числив 100—300 людей, менчі відділи звалися стягами. Кожний відділ мав свою хоругву (стяг), труби й бубни. До бою вставлялося військо лавою в три частини: чоло і два крила. Перед боєм були звичайно герці. Князь обіздив військо і захоплював до бою. Знак до бою давали бубнами і трубами, а хорунжий піднімав стяг. Князь особисто провадив військо до бою. Коли князя не було, заступав його воевода. Воювали здебільша на конях, але були і піхотинці. Лицарі були тяжко уоружені в панцир, шолом, щит, меч, копіє, лук. До боротьби зі степовими ордами треба було легкої кінноти, тож в українських військових частинах, крім тяжко уоружених, т. зв. оружників, були і легкоуоружені. Мали вони звичайно лише лук, меч і щит.

Дуже тяжко було здобувати укріплені городи. Підчас облоги окружали город зі всіх сторін, сипали шанці, стріляли з луків, кидали каміння пращами. Знали теж різні військові машини, що кидали величезні каменюки; щоб двигнути такий камінь-стрільно, треба було нераз кілька людей до того. Пороху не знали, стрільна зброя з'явилася щойно в XIV ст. (в бою під Кресі 1346 були гармати). Найтяжчий бій був тоді, коли треба було брати місто приступом. Тоді рови наоколо міста засипали, підбігали з драбинами під мури, вдиралися на мури і добували город «копієм». Підсували теж тарани під мури і били ними в стіни та проломом вривалися до середини.

Були і військові кораблі на ріках і на морі. Уже перші наші князі ходили в далекі морські походи на Чорне море, та на Каспійське. Кораблі були невеликі, приблизно 20 м. довгі. На кораблях ставили вітрила, крім того гребли веслами. Коли сприяв вітер, корабель робив за годину яких 20 км.

Лицарство — як військовий стан, було побутовим явищем, повстало самочинно серед тодішніх умовин. На заході стало воно пізніше дуже замкненою кастою. З часом зачало воно надуживати своє становище, використовувати свої привілеї. Від XV ст. починається занепад лицарства. Настало це особливо тоді, як винайдено стрільний порох. Тоді лицарський панцир не хоронив від кулі; цілий спосіб воювання став інший, до великого значення приходить піхота, звичайно наємні вояки. Володарі радо наймали військо, бо тоді ста-

вали більше незалежними від лицарів, своїх васалів. У нових віках лицарство на полі бою стає без значення.

Але вище і нижче лицарство (шляхта) задержує всі свої права і привілеї. З'являється ненормальне суспільне явище: лицарство, що в середньовіччі, як військовий стан, сповняло своє завдання, в нових часах того завдання не сповняє, але мимо цього воно задержує всі користи і привілеї. Щойно велика французька революція скасувала феодалні права шляхти-лицарства.

Духовенство. Церква. Церква була одинокою організацією старинного світу, що в цілості перейшла до середньовіччя. До церкви, як представника вищої релігії і цілого тодішнього духового життя, ставилися з пошаною навіть поганські народи. А багато їх у часі мандрівок приходило на територію римської держави. Ті народи не мали ще ясних релігійних понять. Їхня мітологія була здебільше в початках, тож християнство поширилося досить скоро і розмірно легко. До тисячного року ціла Європа була християнською, крім деяких північно-східних частин. Але і володарі радо приймають нову віру, бо вона скріпляла їхнє становище в тих часах, коли ще був родово-племінний устрій. Тоді ті володарі, як представники нової, вищої релігії, відразу ставали понад усіма іншими князями-поганами. До того ціла сильна церковна організація піддержувала їх і це також давало їм перевагу над іншими князями.

На Заході в церковній організації пробивається знаменний дух старинного Риму. Церковна організація стає дуже сильною, одноцільною, римський єпископ — папа є її авторитетним головою. До половини XI ст. (1054) східна і західна церква були зєдинені. Пізніше прийшло до роздору. Східна церква не створила такої одноцільної організації як західна. Тут, знова згідно з духом грецької культури, розвинулася ділянка християнської філософії. Нераз ті релігійні міркування були причиною різних ересей, особливо в перших початках християнської віри. Але на вселенських соборах вияснявались ересі і церква виходила побідником з тої боротьби. Східна церква не цікавилась політичним життям і на Сході не було боротьби церкви з державою. На Заході навпаки; одноцільна церковна організація охопила цілу західну і середню Європу і церква стала такою сильною, що піднімається навіть до боротьби з цісарством. Церква відстоює свою незалежність, але боротьба ослабила її. Приходить навіть до розбиття єдности, до рефор-

мацій. Щойно в нових часах Тридентський Собор (в половині XVI. ст.) повернув західній церкві єдність і силу.

Манастирі. Довгі століття церква була одиноким представником вищої культури. Зі старинного світа церква перейняла класичні мови і хоч відсунула — як погапські — грецьку і римську літературу, але доцінювала вагу слова і письма. Повстає власна, християнська література. З християнством поширюється книжка, письмо, приходить деяке зацікавлення культурою старинного світу. Особливу роль в тому напрямі відіграли манастирі. Повстали вони на Сході, ще за старинного світу, опісля прийняли і на Заході. Ченці були в першу чергу тими, що поширили християнство в Європі. З манастирів виходили нові релігійні ідеї і реформи. Найважлива реформа в зах. церкві вийшла з Ключійського манастиря у Франції. Часто монахи поселялися у відлюдних пушах; тоді манастир ставав осередком нового життя. Ченці корчували ліси, осорювали поля, вели вірцеву рільну господарку; від них вчилося місцеве населення нової господарки, плекання рослин, тощо. Як манастир прославився і ставав місцем прощі, тоді побіч манастиря осідали на постійно ремісники, купці, вони мали тут заробіток. Повставала нераз велика оселя, а то й місто. Манастирі вели школи, опікувалися недужими, давали захист переїзджаючим. У манастирях ченці займалися теж ремеслом та мистецтвом. Бо, щоб будувати Божі храми, треба було знати архітектуру, малярство, різьбу і різні ремесла.

Манастирі мусіли дбати, щоб вивчити нових священиків, тому засновувано бібліотеки, переписувано книги; ченці писали твори релігійного змісту, життєписи святих, списували літописи.

Манастирі на Україні. На Україні найславнішим манастирем була Печерська Лавра. Оснували її св. Антоній і Теодосій у 1060 р. У Лаврі жили Божі угодники і манастир став святим місцем, місцем прощі. Ченці вдержувалися з праці рук, вели рільну господарку, виконували всяке ремесло, виробляли цілу церковну утвар. Вчили письма, переписували книжки, перекладали грецькі твори. У Лаврі появилися теж численні оригінальні твори. У »Патерику« були списані життєписи святих; у літописях списувано давні і сучасні події. Як високо стояло знання в Лаврі вказує те, що літописець найдавнішого літопису користувався і грецькими джерелами. Манастирям завдячуємо здебільша те, що заховалися відомости про найдавніші часи середньовіччя; у манастирях збереглося також багато грецько-римських творів.

Середньовічна держава. З первісного, родово-племінного устрою зчасом повстає держава. Повстає вона здебільша по причині наступу ворогів. Небезпека примушує племена об'єднатись, повстає одноцільна державна організація. І так українська держава розвинулася тоді, коли зі сходу щораз сильніше почали наступати хозари. В іншому випадку наїзний нарід був творцем держави. Так повсталася болгарська держава. Болгари напали на балканських слов'ян, покорили їх, зорганізували державу і стали пануючою верствою. На заході франки здобули римську Галлію, покорили місцеве населення і створили там франконську державу. Так повсталася багато інших держав.

Влада перших творців держави була звичайно досить велика. Виросла вона з патріархальних умовин первісного суспільства тож, як батько в родині чи найстарший у роді, так у державі князь чи король, мали необмежену владу, були власниками держави. До князя належала властиво вся земля, князь приділював ту землю кому хотів. Як батько в родині, так володар ділив свою державу між синів.

Коли життя ускладнилося, минули часи загального ополчення і витворився феодалізм, тоді князь став залежний від своїх васалів. Державна влада стає взагалі дуже невелика, повстає особливий тип середньовічної держави. Король є представником державної влади, але в дійсності влада є в руках станів. Щоб вести війну, володар мусить звертатися за військовою допомогою до своїх васалів, а за грішми до міст. Поодинокі васали, як урядовці, намісники короля, мали велику владу, особливо на провінції. Та середньовічна держава різнилася від нинішньої. Тепер держава веде сама багато ділянок загального життя, а навіть входить у життя одиниці. Середньовічна держава творила лише загальні рямці, а життя розвивалося самостійно серед поодиноких станів чи організацій. Однак одиниця була більше зв'язана чим тепер. Селян змушували не лише до різних панщизняних робіт, але вони втрачали і особисту свободу, стають кріпаками. У містах цехи і гільдії держали ціле міське життя в докладно визначених межах. Поза тими організаціями одиниця не мала спромоги вести ремесло чи займатися купецтвом. А і час був небезпечний, держава не давала особистої безпеки, тому одиниця мусіла шукати захисту — як раніш серед свого роду — так тепер за мурами міста, серед своїх організацій чи в якогось сеніора. Та непевність життя витворила і феодалний устрій, слабший мусів шукати захисту в сильнішого, бо державна влада не

давала йому цього. Лицарство було найбільш свободне і незалежне, але вічні війни, сусідські сутички, змушували слабих шукати опіки і допомоги в сильнішого. У другій половині середньовіччя держава стала інпою. Міста розвиваються щораз краще, вони стають багаті. Розвивається торгівля і вона дає містам великі прибутки. Спираючися на своїй маєтковій силі, міста стараються добути політичну незалежність. Сила шляхти-лицарства і її самоволя допікали нерозумію містам. Те використовують володарі; вони спираються на містах, дістають від міст гроші, а за гроші наймають собі війська. Через те володарі стають незалежні від своїх васалів, їх влада зростає і вони є в силі забезпечити спокій і містам. Маючи військову силу, володарі змагають до абсолютизму. Поволі організують вони залежне від них урядовництво-бюрократію. Бюрократія допомагає володарям в їхніх змаганнях. Поширення давнього римського права дає володарям моральну основу будувати державу на нових підставах. Серед загального розбиття суспільства на поодинокі стани, абсолютизм був вищою і кращою формою устрою. Перед обличчям абсолютного володаря всі стани є рівні, усі права і привілеї походять від нього.

Цілі століття іде боротьба між середньовічною становою державою та новою, абсолютною. Побідив володар. А коли в другій половині середньовіччя, а особливо від XII. ст. підпадає середньовічне лицарство, цей, найбільш характеристичний виразник середньовіччя, тоді розпадається середньовічна держава. На її місце приходить держава абсолютизму.

Відмінним шляхом ішов розвиток Англії. Там, у XIII. ст. стала вироблятися особлива форма представництва трьох горішніх станів, т. зв. парламент. (Велика карта свобод). У той спосіб Англія стала батьківщиною парламентаризму, конструкційного устрою. Але ще довгі століття і тут іде боротьба між королем, що змагає до абсолютизму, та парламентом. Побідив парламент.

Національна ідея. Національного почування в перших століттях середньовіччя немає. Не була національною держава Карла Великого, що охоплювала територію трьох націй: французької, німецької і італійської. Національне почування втворюється під впливом спільних переживань, великих діл і подвигів власної держави. Тоді несвідома єдність стає свідомою. На Україні розвивається національне почування рано. Вже світлі подвиги перших князів, особливо перемога над степом, дали народові самопочуття своєї держави і національної

приналежності. До того почування відкликуювався перед боєм Святослав Завойовник у своїй промові до війська: «Не осоромимо руської землі». Незвичайний розвій української держави — тоді називали її руською — за Володимира Великого і Ярослава Мудрого, ще в більшій мірі підсиляли те почування національності. Коли насунула половецька небезпека, князі закликали до згоди, щоб «не губити руської землі» і спільними силами виступити проти степовиків. На одній нараді князь мириться з другим зі словами: «Я не угрин, не поляк, ми одного діда внуки». Князь Мстислав Мономахович, на нараді в справі війни з половцями, звертається до князів зі словами: «Майте жаль до руської землі, своєї вітчизни і дідини. Погані забирають християн кожного року в свої вежі; присягають згоду з нами й усе її переступають, займають уже в нас і грецький шлях і Солоний і Залозний. Чи не добре було б нам, брата, покластися на Божу поміч та пошукати шляху батьків і дідів наших і своєї чести!» Князі погодилися зі словами: «Боже поможи тобі, брате, за те, що Бог тобі вложив таку гадку в серце! А нам, дай Боже, покласти голови за християн і руську землю!» Підчас нападу мадярів на Галичину, київський митрополит звертається до князів: «Це чужоплемінники забрали вашу батьківщину, треба відбити її!» Українська держава була тоді поділена на удільні князівства, але мимо того для далекого Києва і його князів, Галичина є однаково їхньою батьківщиною, як і київська земля.

У Франції розвинулося національне почування щойно згодом. Значні частини західної Франції попали на довші літа під англійське володіння. Нова династія Капетингів усіма силами змагає до того, щоб зеднати всі французькі землі. Париж стає осередком, тим серцем Франції. У тій боротьбі щораз сильніше пробуджується почування національної єдності. Особливо столітня війна причинилася до оживлення національних почувань. Великий вплив на розвій національного почування мала і література, яка у Франції розвинулася незвичайно буйно.

Поволі розвивалося національне почування в німців. Німці цілі століття не мають спільної національної назви. По тій причині сусідні народи називають їх різно: словяни називають їх німцями, англійці германами, французи алеманами, (назва племені), мадяри швабами. Німецька назва «дойче» є спершу назвою на народню мову, у протиставленні до книжньої мови — латини. Ту назву на мову перенесено на назву народу. Щойно в XI. ст. зявилося те слово, а назва на країну «дойчланд» приходиться щойно з кінцем середньовіччя.

Подібно було і в інших державах. Великі станові різниці, сильно відділяли поодинокі шари народу, не давали спромоги створити одноцільну націю, як це бачимо тепер. Щойно коли французька революція зломилася останки феодалного устрою, повстали новочасні нації. Тоді, в XIX і XX ст. національна ідея стає одною з провідних ідей у розвою народів Європи.

Освіта й наука. У перших століттях середньовіччя, нові народи, слов'яни і германи не знали ні письма ні книжки. Знання їх ґрунтувалося на життєвому досвіді, на відомостях, що їх передавали з покоління на покоління. Книжна освіта прийшла щойно з християнством. Тоді повстали перші школи.

Школи. Перші школи на Україні оснував уже Володимир Великий. Літописець згадує про нього, що він брав дітей у визначних людей і давав їх на науку. Ті перші школи були досить численні. Про Ярослава Мудрого відомо, що він у Новгороді в новооснованій школі зібрав 300 дітей. У школах учили священники і дяки. Шкільними підручниками були богослужбні книги, звичайно псалтир. Учили читати і писати; мовою книг була в нас церковно-слов'янська мова, на заході — латина. Пізніше школами займалися монастирі. Недостачею школи було те, що учні не мали книжок. Книжки були писані і через те дуже дорогі. Писали на шкірі, на пергамені. На Україні спершу пергамін спроваджували, пізніше виробляли на місці, з телячої шкіри. Папір поширився в Європі щойно в XIV. ст. Писали гусячим пером. Початкові букви дуже гарно прикрашували (ініціяли), книжки оправляли, навіть у срібло і золото. Про переписування книг дбав вже кн. Ярослав Мудрий. Він велів не лише переписувати книги, але і перекладати з грецького. Він створив теж і бібліотеку при церкві св. Софії. Церковно-слов'янська мова церковних книг була зрозуміла, тому наука поширилася серед досить широких верств населення. На заході мовою науки і школи була незрозуміла латина і тому освіта ширилася поволі.

У пізніших часах розвинулася середня школа. Основою науки в тій школі була в нас грецька мова, на заході — латина. Середня школа ділилася на нижчу і вищу. Нижча звалася тривіум. Там вчили граматики, потім реторики (красномовста) і діалектики (наука, як збивати чужі докази). На вищій ступні (квадрівіум) вчили математики, музики, геометрії й астрономії. При читанні творів вчили принагідно природних наук, історії і географії. З авторів найбільше читали Цицерона і Вергілія.

Наука. Наука спиралася на знання біблії та творів греків і римлян. Але наука старинних була довший час майже незрозуміла, була вона для тодішних народів за трудна. Щойно по століттях, стала вона більш приступною, але вповні зрозумілою щойно з кінцем середньовіччя, в добі т. зв. гуманізму.

Цілий світогляд людини спирався на науці церкви. У біблії шукали відповіді на всі питання. Найвищим ідеалом було аскетичне життя, тому і число монастирів було дуже велике. Дослідами явищ цього світа не цікавилися, думка зверталася до того світа. Впрочім люди були тої думки, що як не в біблії, то в творах старинних авторів є найкраща відповідь на усі питання. Не було зовсім критичної думки, в науці спиралися не на досвіді, на експерименті, але на авторитеті. Таким авторитетом була в першу чергу біблія, побіч неї зі старинних філософів Аристотель. Ще найбільш самостійними були історичні твори. Там оповідалося про нові народи середньовіччя, про їхню минувшину в старинних нічого не можна було знайти. Але в тих творах не розрізняли казкових оповідань від правди. Ті історичні твори, то були здебільша літописі. У Києві почали вести літописні записки вже за Ярослава Мудрого, около 1039 року. Коли повстав Печерський монастир, тоді ченці того монастиря вели літопис. Так було і в інших монастирях на заході. Один з ченців Печерської Лаври Нестор упорядкував ті записки. Вістки про перших людей і інші народи зачерпнув він з біблії і грецьких хронік. Пізніше продовжували той літопис ще інші ченці. Так повстав Київський літопис, один з найкращих творів княжкої доби і один з найкращих літописей Європи тих часів. Писали літопис також і світські люди, у першу чергу повставали вони на дворах князів. І так на дворі галицького короля Данила повстав знаменитий Галицько-волинський літопис.

Наукою про природу тодішні учені мало цікавилися. Найбільше вражіння робили незвичайні явища, як затміння сонця чи місяця, цоява комети, землетруси і т. п. Явища записували, але блище вяснити їх не вміли. З географії знали тодішні люди саму Європу, північну Африку і західну Азію. Коли став відомий компас, тоді вже краще орієнтувалися в просторах і почато рисувати перші географічні карти. Землю представляли собі вчені здебільша як площу, замкнену стінами, що на них спирається небо. Інші учені приймали теорію географа старинного світа Птолемея. Він доказував, що земля є кулею. Підчас хрестоносних походів сильно поширилося знання географії. У математиці обмежувалися зде-

більша до звичайних ділань, дробів і обчислювання процентів. Були це відомості необхідні в практичному житті.

Медицина, необхідна наука в житті, навязувала до життєвої практики давніх часів і до поганських забобонів, зашептунань і т. д. Лічили головно зіллям. Зчасом зявилися і вчені лікарі; їхня наука спиралася знову на знанні старинних греків і римлян. Про склад людського тіла, про причину недуг знали дуже мало.

Головною наукою, вершком усіх наук, уважали теологію. Вступом до неї була філософія. Філософію і теологію вчили на університетах. Ті найвищі установи повстали спершу в Італії, опісля у Франції, в Парижі. Паризький університет Сорбона став взірцем для інших університетів. Університет ділився на чотири відділи: філософічний, права, медицини і теології. Середньовічна філософія називалася схоластика (шкільна наука). Початок схоластики був на Сході, в Греції, пізніше почали нею займатися і на Заході. Схоластика спиралася на авторитеті церкви, з філософів — на Аристотелі. Філософія мала лише вияснювати теологію. До найвищого розвою довів схоластику домініканець Тома з Аквіну (1225—1274).

Письменство. Усна словесність є першою народною творчістю. Ще перед прийняттям християнства існувала народна пісня, обрядові пісні, звязані з культом і різними поганськими святами. Повстали тоді також лицарські пісні, що оспівували подвиги визначних лицарів-героїв. На Україні такі пісні називалися билинами. Оспівували вони різних казкових героїв, кн. Володимира Великого і ін. Повстають тоді теж казки.

З прийняттям християнства прийшла книжка, письмо, починає розвиватися справжнє княжнє письменство. Некорисним було те, що мова книжок була загалові чужа, на Заході латина, у нас — церковно-словянська мова. Через те книжка, письменство були приступні лише невеликому гуртові людей, що знали латину. У нас децю краще було, бо церковно-словянська мова була більш зрозуміла. По тій причині та книжна мова задержалася в нас у письменстві через ціле середньовіччя. У княжих часах українське письменство розвинулося незвичайно добре. Українська література черпає прямо з першого джерела, зі скарбівниці старої культури, Візантії. Спершу зявилися численні перекладні твори з грецької мови, пізніше зявилися і оригінальна творчість. На жаль лише невелика кількість тих творів дійшла до нас, але вони вказують на високий мистецький ступінь тодішньої творчости. Очевидно, перші твори письменства були звязані

з церквою. Писали їх духовні особи. Впрочім майже ціле середньовічне письменство, як і світогляд середньовічної людини, навіязують до християнства. З перекладної літератури найважливішими були переклади св. Письма і творів отців церкви, пізніше перекладають різні збірники, повісті. Особливе значення мали апокрифи, твори повні уяви, що мали великий вплив навіть на народну творчість і мистецтво. З оригінальної творчості першими творами були проповіді, поучення, життя святих (Цатерик), повісті, літописі. Особливим твором був Паломник ігумена Данила. Виступають і світські автори, як автор Галицько-волинської літописи і автор найвизначнішого твору старого письменства Слова о полку Ігоревім. Та література мала великий вплив на цілий український нарід, бо мала вона високу ідейну вартість. Пробивається в ній не лише ідеал християнської любови до ближнього, але й ідея любови до рідного краю та ідея посвяти для Української держави (Слово о Полку). Твори ті стоять нарівні, а то й вище, сучасної, західної Європи.

У західній Європі спершу письменство було виключно в латинській мові. Поети навіязували до старих клясицих взірців. Але та творчість у чужій мові не дала ні одного визначного поета чи письменника. Шойно як поети почали писати народньою мовою, поезія стала на високому мистецькому ступні. Розвивається світська і релігійна література. До найвишого розвою доходить поезія в народній мові спершу у Франції. У північній Франції народні поети, трувери, творили лицарський епос у честь Ролянда чи інших героїв перших віків середньовіччя. На півдні Франції трубадури оспівували любов, лицарську честь. Була це поезія звязана з лицарським побутом і в часі хрестоносних походів дійшла до найвищого розцвіту.

Подібні роди поезії розвинулися в інших краях. В Іспанії лицарська поезія оспівувала Сіда, героя воєн з арабами, в Англії барди оспівували короля Аргуса. У Німеччині минензенгери оспівували любов, лицарськість, подвиги різних героїв. Тоді оформилися теж давні перекази з часів мандрівок народів, повстають епоси Нібелюнги і Гудрун (1200). З кінцем середньовіччя розвинулася в Німеччині ще по містах поезія т. зв. майстерзінгер-ів.

Побіч тої світської поезії повстає і релігійна лірика.

В Італії латину розуміли найдовше, через те народна італійська мова пізно вийшла в літературу. У XIV ст. доходить італійська література до найвищого розвою. В Італії живе найбільший поет середньовіччя Данте Аліг'єрі (1265—1321).

Його твір «Божественна Комедія» своїм світоглядом стоїть на грані середньовіччя і нових віків. У «Комедії» є думки, що є неначе синтезою поглядів і наук цілого середньовіччя. Але заразом твір заповідає нові часи. Молодші земляки Данте, Петрарка і Боккаччо належать вже до поетів «відродження».

Архітектура, малярство, різьба. Зі всіх родів мистецтва, архітектура розвинулася найкраще. Подібно як письменство, навіязує вона спершу до старо-римських часів. Головними пам'ятниками будівництва були церкви. На межі старих віків і середньовіччя будують церкви в стилі базилік. Базиліки, це були за римських часів державні будівлі, просторі залі, де відбувалися суди, тощо, (звідси і назва, базілеус — цар). На взір тих базилік будували і перші церкви. Були це великі чотирикутні, поздовжні будови, покрівля було як звичайний дах на хаті, стеля, як у кімнаті, рівна. У середині колюмни ділили базиліку на три частини, вівтарна частина, т. зв. абсида, була заокруглена. Якщо була вежа, то вона стояла на боці. На Сході в тім часі (за часів ціс. Юстиніяна) повстає справжній церковний стиль візантійський. Були це будови у формі рівнораменного хреста (грецький хрест). На чотирьох головних колюмнах на середині спиралася велика, не надто струнка баня. В одних будовах була одна головна баня, на других були бані і на бічних раменах чи навах. Стеля в церкві була у формі лагідного склепіння. Великі вікна в стінах і в копулі давали багато світла. Через те нутро церкви було ясне, церква викликала погідний настрій. Візантійське мистецтво поширилося на Сході всюди там, де прийнявся східний обряд.

Коло 1000 року повстав на Заході романський стиль. Форма церкви була поздовжня, як у базиліці, але були ще два коротші рамена (форма латинського хреста). Церква була поділена колюмнами на бічні нави. Будови були звичайно дуже тяжкі, мали грубі мури, малі вікна, бо церкви були рівночасно фортецями. Стеля мала форму лагідного склепіння. При вході до церкви ставлено дві невисокі вежі. Були вони злучені з цілою будовою. На Україні поширився романський стиль ще за княжих часів, але лише на західних землях.

Найбільше характеристичним стилем середньовіччя був готичний стиль. Повстав він у Франції в XII. ст. Форма церкви була така, як у романському стилі. Різниться він основно від попередніх стилів тим, що склепіння стелі і вікон мають гостру форму. Вікна були великі, звичайно були то

вітражі (мальовані вікна). Будови були дуже високі; щоб скріпити бічні стіни, додавано до них підпори, т. зв. контрфорси. При церкві, у зв'язку з цілою будовою, будовано дуже високі вежі. Взагалі характеристичне для того стилю було те, що він цілий прямував у гору, до неба. Кожна вежа, колона, кожний контрфорс, усі прикраси були гострокінчасті, немов вказували на небо. Будова вже зовні виказувала своє призначення, піднести душу людини, що йшла в храм, у вищий заземський світ. Над входовими дверима були великі вікна, т. зв. розети. Та фронтова стіна була найбільше прикрашена. При вході були звичайно дві головні вежі, на середині між вежами розета, різьба, луки над дверима. Внутрі готицький храм був звичайно досить темний. Склепіння губилися у висоті, мальовані вікна перепускали небагато світла і світло то було незвичайне. Нутро храму викликувало таємний, містичний настрій.

У готицькому стилю будували залюбки також замки, палати, в місті ратуші, а то й звичайні доми. На Україні цей стиль мало поширився.

Різьбарство, так, як і архітектура, було зв'язане з церковним будівництвом. На Сході по церквах не ставлено статуй, тому різьбарство не дуже розвинулося. На Заході різьба була зв'язана з архітектурою. Поміщували різьби на чоловій стіні готицьких храмів; на зовні або в середині при стінах чи на вівтарях ставлено статуї святих. Різьбили теж померших на їхніх гробницях. За прикладом Риму статуями володарів прикрашували міста. Різьба ніколи не досягнула такого високого мистецького розвитку як архітектура.

Малярство. З малярства найвище розвинулося гієратичне малярство (святі образи). Найкраще гієратичне малярство повстало у Візантії. Мало воно за собою високу техніку грецького малярства. Там витворився особливий стиль церковного малярства. Мистці представляють святих не як звичайних людей, але як вищі ества, зі строго аскетичними обличчями; були приписані строги форми малювання. Святих малювали на золотому тлі, золото було символом неба. Глибока релігійність мистців створила дійсні архитвори. На Заході малярство спершу було дуже примітивне, щойно з часом стає на вищому ступні. Але малярі звертають мало уваги на зовнішню форму, лише підчеркують в образі чесноти святих, їх святість, побожність і т. п. Щойно в Італії, при кінці середньовіччя вступає малярство на нові шляхи. З нього виросло пізніше надзвичайне малярство ренесансу (відродження).

Високий ступінь розвою досягнуло прикладне мистецтво. Дрібна різьба в дорогих металах, різні прикраси, домашня обстановка, діло цехових майстрів, були дуже часто високоартистичними річами.

На Україні різьба і малярство розвинулися головню з приходом християнства. Про різьбу згадується вже за поганських богів. Статуя Перуна в Києві була різьблена. Але християнство не піддержало різьбарства, бо в церквах не ставлено статуй. Різьблено гробниці, статуї померших, прикраси при колюмнах тощо. Зате пишно розвинулося малярство. Прийнявся візантійський стиль, але зчасом він прийняв своєрідні українські форми. Такі форми своєрідні повстали теж і в архітектурі. Тут перовзором були візантійські церкви, але їх не наслідували сліпо, а будували в своєрідних формах. Київ, а пізніше і Львів, стали відомі як осередки українських малярських і різьбарських шкіль. Мистці з України малюють і різьбять не лише церкви в цілій східній Європі, але й далеко на заході, вони малюють костел у Любліні, Сандомірі, Кракові, Гнезні і Вроцлавлю.

Дуже високо стояло на Україні прикладне мистецтво. На Україні мистецька культура того рода мала старинну традицію, бо ще зперед 3000 літ пер. Хр., з часів високого мистецтва трипільської культури. Орнамент, вишивки, деревяна різьба домашньої обстановки, гончарські вироби стояли на високому ступні мистецтва.

Німеччина за Фрідріха Барбаросси

(1154—1190)

Генріх V. був останнім цісарем франконської династії. По його смерті починається боротьба за престіл. Німецькі князі мали право вибирати короля і дбали в першу чергу про те, щоб не вибрати надто могутнього. Це все звертають увагу на сподковість корони, хочуть за собою заховати право вибору. Тож по смерті Генріха V. не вибрали цісарем сина його сестри Генріха з родини Гогенштавфів, а Льотара з родини Вельфів. Від того часу тревала столітня суперечка за корону між тими двома родами.

Але по смерті Льотара, князі знову не вибирають королем його зятя Генріха Гордого (Вельфа), бо був надто могутній, а вибрали Конрада Гогенштавфа. Очевидно ворожнеча обох родів не вгавала. Притихла вона щойно — і то на якийсь час — як після Конрада вибрано королем Гогенштавфа

Фрідріха I. Барбароссу. Він був споріднений з Гогенштаффами і Вельфами і наладнав добрі відносини з представником Вельфів Генріхом Львом.

Фрідріх старається відновити силу і значення давнього римського цісарства. Та в самій Німеччині влада цісаря була невелика. Князі надто розбудували свою владу і повернути їх на становище королівських урядовців-графів, як це було за Карла V, чи ще навіть по часті за Оттонів, було тепер неможливо. Розвиток Німеччини ішов по лінії дальшого піднесення партикуляризму. Становище Фрідріха стало міцне щойно тоді, коли він помирився з Вельфами і його сили враз зі силами Генріха Льва, перевищували сили всіх інших князів. Та в таких умовах було неможливо перевести якунебудь зміну, що зміцнилаб королівську владу. Тому Фрідріх звернув всю свою увагу на справи поза Німеччиною, — в Італії і сусідніх словянських землях.

Надлабські слов'яни по часах Оттона II. вибилися зпід німецької залежності. Поморяни прийняли християнство з Польщі і зедналися з нею. Але за часів Барбаросси настали в Польщі внутрішні війни; Польща розпалася на уділи, а це використала Німеччина. Таким чином під вплив Німеччини підпадають польські князі на Шлеську, спроваджують численних німецьких кольоністів, самі знімчуются, а за ними і цілий край.

Також відновили німці наступ на надлабських слов'ян. Деякі німецькі князі споріднилися з словянськими князями і перебрали по них землі, інших силою захопили так, що в XII. ст. добрались до Одри. Словянські землі між Лабою та Одрою, над Спревою і Гавелою, стають німецькими.

Боротьба в Італії. В Італії Фрідріх старається відновити давнє значення цісарства. Він дуже пишно коронується на цісаря в Римі. Саме тоді положення цісаря в Італії було дуже сприятливе. В італійських містах було неспокойно, те було і в Римі так, що папа на якийсь час перенісся до-Трієру. Італійські міста мали за собою велику стару римську культурну традицію, і прагнули щораз більшу самостійність. Але по містах добули велику владу єпископи. Проти них виступають міста. Міста стають речниками демократичних реформ папи Григорія VII., стоять за поворотом церкви до більш первісних умовин, суворого, апостольського життя. У Медіоляні, провіднім місті Льомбардії, мішани усунули владу єпископа. Повторилося те і в Римі. Влада перейшла в руки консулів (радних) міста. Речником реформ стає чернець Арнольд

з Бреції. Він виступив проти маєтків духовенства, їхнього світського життя. Але значення єрархії було ще велике. Коли папа кинув інтердикт на Рим, Арнольд не вдержався, попав у полон цісаря, а той видав його папі. Арнольда страчено.

Фрідріх намагається використати своє становище посередника в боротьбі між містами. Він хоче перевести тут те, що не вдалося перевести в Німеччині: створити сильну цісарську владу. Він склав комісію правників, завданням якої було в'яснити, які права належали цісареві. У той час у Больонії розвинулися правничі науки; правники студювали римське право, захоплювалися кодексом Юстиніана. Римське право прагнули вони провести в життя. На основі того права вони доказують, що цісар має право настановляти консулів по містах, або прямо правити містом через т. зв. «подестів» (начальників міста). Міста мали платити значні податки до цісарської каси. Усі ті домагання проголосив цісар представникам міст на великому зїзді під Міляно.

Та тому, що домагання були надто великі, міста виступили проти них. На чолі міст стало місто Міляно. Та цісар використав те, що поміж містами не було згоди і здобув та зруйнував Міляно. Але на тім справа не покінчилася. Сусідня Венеція, zagrożена зростом цісарської влади, дала допомогу мілянцям і вони відбудували своє місто. Повсталa федерація 22 міст в обороні своїх автономних прав.

Рівночасно між Фрідріхом та папою виникають суперечки. Змагання Фрідріха за сильну цісарську владу, стали небезпечними для папи і це привело до конфлікту. Цісар здобув Рим (1167), але війна не припинилася. Папі вдалося приєднати до спільної боротьби проти цісаря льомбардські міста. Тимчасом у Німеччині цісар посварився зі своїм найважливішим союзником кн. Генріхом Львом. Ідучи в п'яте до Італії, Фрідріх мав малі сили і під Леняном програв бій (1176). Ця програна війна знищила пляни Фрідріха, відновити в Італії часи цісарів Оттонів. Нарешті цісар помирився з папою Олександром III. і зрікся влади в Римі. У договорі з містами цісар зрікся права іменувати своїх подестів, а міста мали давати лише деякі добровільні суми на вдержання цісарських військ.

Так папство і міста вийшли переможцями. Цісарі мали надалі ніби права зверхника, але ті права були недійсні, Папство, перемігши цісарство (за Генріха IV), тепер знову зуміло протиставитися цісарській владі. Найбільш замінним у тих війнах є виступ міст у північній і середній Італії. Вони творять значну силу, щораз більше розбудовують свою самостійність і історія Італії в дальших століттях іде по тому шляху,

що повстає цілий ряд міст-держав. Деякі з них, як Венеція, Міляно, Генуа, доходять до значної сили. Рим залишається в руках папи. Лише південна Італія, Неаполь і Сицилія, творять більшу суцільну державу, створену ще норманськими князями.

Десять літ після тих подій в Італії, прийшла вістка до Європи про втрату Єрусалиму. Барбаросса вибрався в хрестоносний похід, але не дійшов до Святої Землі; втопився в ріці в Малій Азії.

Генріх VI., син Барбаросси, став його наслідником. Він одружився з дочкою останнього короля Неаполю і Сицилії і став володарем тих земель. Становище цісаря в Італії стало відразу дуже сильне, бо розпоряджав цілим неаполітанським королівством. Але Генріх помер зовсім молодим, а по його смерті знову почалася боротьба за престіл. Син його, Фрідріх II., був малолітній.

Інокентій III.

(1198—1216)

Боротьба за престіл у Німеччині дала спроможність папству дійти до найвищої сили і значення. Сталося це за понтифікату папи Інокентія III. У боротьбі за цісарський престіл папа станув по стороні цісаря Оттона. За те відступив він папі всі цісарські добра в середній Італії і зрікся права впливати при обсаді єпископату в Німеччині. Оттон називав себе навіть цісарем з ласки Бога і папи. Також у сварках інших держав (Франція, Англія, Еспанія, Португалія, Угорщина), Інокентій стає суддею і вирішує спірні справи. Тоді він проголошує тезу: Бог установив два світила: сонце і місяць, одно володіє днем, друге — ніччю. Таксамо є і два високі достоїнства; більший уряд це папство, що кермує тілом. І так, як місяць бере своє світло від сонця, так і кожна світська влада в усьому залежна від духовної. Папство все стоїть понад усім.

Це велике значення папства і церкви закріпили ще нові монаші чини, що саме тоді повстали. Були це т. зв. жєбручі чини францісканців (основник св. Франціск, син купця в Ассізї), що повстали в Італії, і домініканців (основник св. Домінік, еспанець). Обидва ті чини, як і інші, що повстали пізніше, не ставили собі за мету лише спасіння душі, але йшли між людей і там вели місійну працю. Чини ті жили лише з милостині, дуже бідно, суворо і просто. Це подобалося широким верствам населення. Бо бідніші верстви суспільности

нерадо дивились на збагачення духовенства. Лише до чину домініканців перейшли пізніше духовні суди (інквізиція) і чин цей став менше популярний.

Значення папства і церкви скріпив також собор у Лятерані, що відбувся за Інокентія 1215 р. На собор прибуло понад тисячу митрополитів, єпископів і ігуменів.

Фрідріх II.

(1212—1250)

Та не довго проіснувала та світлість папства. Нова боротьба з цісарством знову сильно послабила папство. Коли син цісаря Генріха VI, Фрідріх підріс, виїхав він до Німеччини, бо досі виховувався він на Сицилії. Коли він з'явився, німецькі князі покинули цісаря Оттона і вибрали Фрідріха. Але Фрідріх не цікавився Німеччиною і зрікся впливу на вибір єпископів у Німеччині. Князям признав повні суверенні права. У руках князів опинилося судівництво, вони б'ють свою монету. Цісарська влада щораз занепадає, цісар був уже неначе президентом якоїсь республіки князів.

Всю свою увагу звернув Фрідріх на своє італійське королівство. Він постійно перебував на Сицилії, любив той край і дуже дбав про його розвиток. Фрідріх був незвичайно освіченим чоловіком, радо окружав себе вченими, піддержував і творив наукові інституції. Був неначе предтечею володарів пізніших часів ренесансу. Під політичним оглядом старається Фрідріх розбудувати сильну абсолютну королівську владу. Також прагнув, як колись Барбаросса, захопити під свій вплив і північну Італію. Але таке оточення Риму з двох сторін було для папства небезпечним. Розпочалася довголітня боротьба між цісарством та папством. Не закінчивши боротьби Фрідріх помер. Його син Конрад став цісарем, старається продовжувати політику батька, але вмирає вже по чотирьох роках. Він був останнім цісарем з родини Гогенштауфів (його молоденький син Конрад згинув на шафоті). Неаполітанське королівство зайняв брат французького короля Карло Анжу.

А в Німеччині наступили часи т. зв. великого безкоролів'я, що протягнулися аж до 1273 р.

Україна.

По смерті кн. Ярослава Мудрого (1054), його сини поділили Київську державу. Найстарший син Ізяслав засів у Києві, Святослав у Чернігові, Всеволод у Переяславі, Ігор на Волині, Вячеслав у Смоленську. Рівнож поділили між собою білоруські і московські землі. У Галичині засів Ростислав, син Володимира, найстаршого сина Ярослава. Так powstaє п'ять головних земель-князівств: Київське князівство, Чернігівське, Переяславське, Болинське і Галицьке. Далека підкавказька Тмуторокань, відтята ордою, щораз більше підупадає; Турово-Пинщина звязана була з Київщиною. Ті князівства були неначе самостійні держави, але перевага Києва, особливо до половини XII ст., була велика, — київський князь перевищував силами других. Так Київ був далі осередком цілої держави, об'єднуював усі землі. Київський князь на основі права сеніорату, віком найстарший, репрезентував ту єдність. Також у культурному відношенні Київ перевищував усі інші столиці. Він був релігійним осередком і святим містом, особливо від часу повстання Печерської Лаври (1060). Та політична (мимо уділів), релігійна і культурна єдність вплинула на щораз сильніший розвиток національної єдності. Національна єдність підчас племінного устрою на початку середньовіччя, всюди в Європі була зовсім слаба. Щойно спільні переживання в одній державі, великий підйом у часі якихсь незвичайних подій, перемог, тощо, щораз більше цементували народ в одну націю. На Україні такими подіями були славні подвиги перших князів, що вкінці привели до єдності і створення найбільшої держави за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого.

Ізяслав I.

(1054-1078)

Київ стратив те своє значення, яке мав за володіння Ярослава, коли це найвище становище займає його син Ізяслав. З синів Ярослава найбільш талановитим був Всеволод. Але Ярослав не хотів ламати встановленого права старшинства і передав Київську державу найстаршому синові Ізяславові, хоч найрадше бувби передав престіл Всеволодові. Тепер положення Української держави знову стало дуже тяжке. Ще Ярослав М. зовсім розбив орду печенігів і потім Україна на довгий час віддихнула від орд, хоч прийшли торки. Та це

була невелика орда. Але тепер зявилася на степах нова сильна орда половців, ще більша та страшніша чим були попередні. Підчас боротьби з половецькою ордою виникли суперечки між князем Ізяславом і киянами. Кияни зібралися на віче і зажадали від князя видачі зброї, щоб виступити до бою. Ізяслав не видав зброї, бо недовіряв киянам, щоб зброю не повернули проти нього. Тоді кияни з віча (яке відбувалося у Києві на Подолі), рушили на гору до княжого терему. А коли князь не задоволів їх домагання, то вони кинулись самі на склади зброї і здобули її. Князь утік; віче було володарем міста. Була це перша революція, відома нам в історії (1068). Віче виступає тут як значна сила, що змогла прогнати навіть князя.

Кияни шукають іншого князя, але Ізяслав, за допомогою польського короля, незабаром повернувся. Він сильно покарав киян. Це ще більше обурило киян і вони вдруге прогнали його, а на престіл запросили другого сина Ярослава, чернігівського князя Святослава. Щойно по смерті Святослава Ізяслав цераз вернувся до Києва, але володів недовго, бо загинув у бою зі синами Святослава. Тоді згідно з правом сеніорату Київську державу приймає Всеволод.

Всеволод I.

Всеволод був дуже визначний князь; він зумів здобути собі сильне становище тим, що обєднав більшість земель у своїх руках. У численних його походах і війнах виручав його син Володимир Мономах. Подібно як Ярослав М. Всеволод навязав близькі звязки з численними, навіть далекими, західноєвропейськими державами. Він сам одружився з візантійською царівною і з Візантією підтримував живі звязки. Його син Мономах мав за жінку англійську королівну. Дочка Всеволода вийшла заміж за німецького цісаря Генріха IV. Він також був посвоячений зі скандинавськими королівськими родами. Все це вказує на великі політичні впливи Всеволода так, як було за часів Ярослава М.

Дбав Всеволод про культуру та освіту і був сам освіченою людиною; на своєму дворі оточив себе ученими.

Старша генерація Ярославичів закінчується Всеволодом, київський престіл переходить знову до найстаршої лінії, до сина Ізяслава Святополка II. (1093—1113). Син Всеволода Володимир Мономах переїхав у свій Переяслав.

Володимир II. Мономах.

Хоч Володимир Мономах не був київським князем, бо князував спершу у Переяславі, одначе в дійсності він провадив всю політику тодішньої Київської держави. Довершує він дві великі справи : збирає князів на зїзд до Любча (під Києвом), і другу, організує князів до боротьби з половцями.

Зїзд у Любчу мав на меті змінити право наслідства престола. Право старшинства (сеніорат), уведене Ярославом Мудрим, виявилось непридатним, впроваджувало надто великі зміни. Коли князь переходив на нове місце, ішли з ним і найближчі дорадники-бояри до нового князівства; це викликавало великі ускладнення, а не спиняло боротьби за Київ чи інші князівства. На зїзді скасовано право старшинства, уведено право дідичности. Таким чином у тих землях, де володіла вже яка родина, престіл мав переходити від батька до сина. І це право поширилося на всі князівства за виїмком київського князівства. Надто визначним був той столичний уділ і інші князі далі прагнули захопити Київ. До того родина Ізяслава, як раніш і сам Ізяслав, ніяк не зуміла приєднати собі киян.

Війни з половцями. Єдність княжої родини була тоді необхідна, бо почалися жахливі наступи половців. Були це часи хана Буняка. Раз-у-раз ведуться бої. Зараз по смерті Всеволода зявилися половці над Стугною. Святополкові помагав Мономах. Похід з невеликими силами не зміг спинити навалу половців, вони пограбили землю. У 1103 р. Мономах організує другий великий похід. Війська їдуть човнами до Хортиці. На Самарі розбили вони половецькі війська і набрали багато здобичі. Розігнали рештки орд печенігів і торків. Частину їх вивели зі степу і, як оборонні відділи, осадили їх у пограничних містах.

Буняк з пімсти за невдачу знову прорвався на Україну. Боротьба з ордою все була тяжка, бо не можна було передбачити їхнього несподіваного наскоку. Одначе Мономах знова розбив під Лубнями Буняка і він попросив миру. Щоб закріпити мир, прийшло до взаємних дружніх звязків. Але мир недовго тривав. У 1109 р. Мономах знову їде в похід, цим разом аж на Дін і нищить велику кількість половецьких кочовиків. Два роки пізніше, 1111 р. весною, зібралися всі князі і великою силою пішли знову в степи на Дін. Розбили зовсім половців, половецька орда притихла.

Мономах у Києві.

(1113—1125)

У цій боротьбі князь Мономах здобув собі велику славу і любов всього народу. Дійсно, заслуги були надзвичайні. Тому по смерті Святополка, кияни не хотіли прийняти на престіл його сина Ярополка, а запросили Мономаха. Мономах спершу не хотів їхати, щойно, коли в Києві почалися заворушення, Мономах переїхав туди. І за 12 років володіння він встиг багато зробити для Києва і для держави. Неспокій у Києві по смерті Святополка викликали купецькі спекуляції і надужиття при грошевих позичках, надмірно зросла лихва. Мономах наладнав купецькі справи, гостро виступив проти лихви, взяв в опіку задовжених »закупів« і відповідно доповнив »Руську Правду« себто українське право. Київ заспокоївся; торгівля і промисел позвивалися дуже добре. Тоді побудовано перший міст на Дніпрі.

Хоч боротьба з половцями знесилювала Україну, Мономах всетаки цікавився і закордонною політикою. Він видав свою дочку за претендента на царгородський престіл Льва Діогена. Мономах піддержує свого зятя в боротьбі з Царгородом і — подібно як колись Святослав I — займає болгарські міста. Але Лев Діоген гине у боротьбі і Мономахові вже не вдалося вдержатися на Балканах.

Биростав Володимир Мономах у домі свого батька, великого прихильника книжок і сам здобув собі високу освіту. На старости літ він написав »Поучення дітям«, в якому переповідає своє життя, повчає дітей своїх як треба жити і правити державою.

Смерть забрала в могилу Володимира Мономаха — князя-лицаря, одного з найбільших оборонців України перед навалою орди. Був він неначе прототипом пізніших козаків, козацьких гетьманів, що воювали з татарами. Провідною його ідеєю була сильна українська держава. Все виступав він речником згоди князів; хоч відбув більш 70 походів, він ще знаходив час і на управу краєм. Не спускався на урядовців, але сам старався доглянути чи розсудити, хоч би і дрібні суперечки, щоб бідним, вдовам і сиротам не зробили кривди. Так заповів робити і дітям. Мономах належить до найбільш блискучих, визначних постатей нашої історії.

Мстислав I. Мономахович.

(1125-1132)

Володимир Мономах за свою хоробрість і справедливість здобув собі прихильність киян і користувався повагою серед усіх князів. По його смерті спокійно керує Київською державою його син Мстислав. Мстислав гідно заступив батька і не менш високо підніс престиж київського престолоа. Був наймогутнішим тоді князем, бо крім Київської землі, до нього належали ще Новгород і Смоленск; брати сиділи на Волині, у Переяславі і в Ростові-Суздалі. Браття жили дуже дружньо і у всьому піддержували Мстислава так, що він був справжнім володарем України, як його батько.

Нова війна з половцями. По смерті Мстислава знову постає довголітня боротьба за Київ, і Київ знову втрачає провідне політичне значення. До занепаду південних земель (Київщини, Переяславщини) довели найбільше нові наступи половців. Зараз по смерті Мстислава, в половині XII століття, починається цілий ряд нападів половців: 1149, 1150, 1153, 1159, 1161, 1164, 1167, 1168 pp.! Усі сили українських земель мусіли стати до боротьби з цією жахливою ордою.

Боротьба за Київ. Не припиняється і боротьба за Київ. Наслідникам Мстислава Мономаховича не вдалося на постійно вдержати в своїх руках Києва, хоч кияни далі обстоюють любиму їм династію Мономаховичів. Брат Мстислава Ярополк не вдержався в Києві; Київ зайняв Всеволод II. син Олега Святославича з чернігівської династії, але скоро помер (1146). Кияни знову посадили на престолі свою династію, князем стає син Мстислава Ізяслав II. (1146—1154). Подібно як батько і дід, Ізяслав належить до визначних князів. Незвичайно хоробрий, лицарський, привітний, зумів побороти труднощі в боротьбі за престіл і здобув собі прихильність всього населення. Протягом недовгого володіння приходиться йому воювати за Київ. Крім чернігівських князів (Ольговичів), що по смерті Всеволода хотіли захопити Київ для себе, наступає на Ізяслава також суздальський князь Юрій Мономахович. Він кілька разів ішов походом на Ізяслава, але поки жив Ізяслав, йому не вдалося захопити Києва.

По смерті Ізяслава князем у Києві стає його брат Ростислав. Але князь суздальський Юрій далі не покидає думки заволодіти Києвом. Ростислав не мав тої енергії і не був таким польоводцем як Ізяслав. Він уступив з Києва. Але Юрій помер через три роки (1157) і до Києва повертає Ростислав; там і перебуває вже до смерті (1168).

Московщина.

Боротьбу за Київ використовують ростово-суздальські князі, щоб на півночі створити новий осередок. У верхівях Волги осіли були в часі слов'янського розселення московські племена, Жили там уже раніш різні фінські племена, але населення було дуже нечисленне, культура невисока. Нові слов'янські поселенці сколонізували ті землі і місцеве населення скоро злилося з московським так, що повстає щораз більша відрубність від сусідніх слов'янських народів, українців і білорусів. (Те саме сталося в Болгарії, де фінсько-монгольські болгари злились з слов'янськими племенами і повстав окремих болгарський народ). Ті московські землі належали до Київської держави, а Володимир Мономах, призначуючи своїх синів на поодинокі землі, призначив там свого сина Юрія. Але щораз більше виступає різниця між українськими та московськими землями. Там повстає кілька князівств як Ростієське, Володимирське, над Клязмою, Суздальське, пізніше Московське. Юрій Мономахович ще живе традиціями Києва, сам навіть на кілька років засідає в Києві. Але його син Андрій, вихований вже не в Києві, а в Суздалі, почувається вже москвином. Київ для нього чужий, як і для його суздальців і ростовців. Він ставить собі за мету знищити Київ, а висунути на перше місце свій Суздаль. У 1169 р. Андрій іде на Київ. У Києві володів тоді син Ізяслава II. Мстислав II. Андрій здобув Київ, але не залишився там, як його батько, але знищив його жахливо, пограбив і вивіз з Києва все, що вдалося: церковну утвар, ікони, дзвони, книги, золото, срібло.

Нове половецьке лихоліття.

Крім боротьби з північним ворогом, Москвою, приходилося українським князям відбивати нову хвилю половецьких наступів. І дивним здається, звідки вистарчало тих сил на Україні, що вона видержувала такі напади орд, яких не пережив ні один народ в Європі. Українські князі гідно виконували своє завдання оборони батьківщини, а то й клали голови свої за неї.

У рр. 1184—1194 було аж 20 походів на половців і навпаки, на Україну. На київському престолі знова засів значний князь Святослав III., син Всеволода з чернігівських князів. Це той князь, що про нього згадує «Слово о полку Ігоря». Святослав повів цілий ряд успішних походів на половців, проти тодішнього хана Кончака і полонив хана

Кобяка (1184). Вслід за ним пішов у похід Ігор Святославич (1185). І пізніше походи не припинялися і українські князі завзято обороняли свої землі. Сильну відправу дав нарешті половцям галицько-волинський князь Роман. Орда підупадає.

Але вічна боротьба сильно послабила Українську державу. Коли знову з'явилася орда татар, ще більша і страшніша, Україна — як і вся східна і середня Європа — не видержала наступу. Р. 1240 Київ упав.

Галичина.

У спокійніших умовах жили західні українські землі, бо не були виставлені на небезпеку зі степу. Але їх завданням було забезпечити західні кордони від поляків і мадярів. Галицький престіл заняв Ростислав, внук Ярослава Мудрого, зараз по смерті діда, але опісля мусів покинути Галичину і щойно його сини: Рюрик, Володар і Василько засіли на постійно в Галичині. Рюрик скоро помер, а Володар і Василько мирно правили краєм. Володар беріг західних кордонів, його столицею був Перемишль; Василько осів на сході, в Теребовлі (1084).

Своє головне завдання, забезпечення західних кордонів, виконували Ростиславичі блискуче. Р. 1199 в бою під Перемишлем розбив Володар мадярів так, що вони довший час не показувалися за Карпати. Рівнож відбили вони від поляків і цілком забезпечили західні кордони. Кордон на захід ішов поза Ряшів, Ряшів був українським прикордонним містом. Син Володаря Володимирко (1141—1153), що мав вже забезпечені кордони, об'єднує цілу Галичину. Столицю переніс до Галича над Дністром. Від тоді Дністер зеднує Галичину з Чорним морем і Візантією і долі рікою Дністром і Прутом поширюється Галицька держава аж до Дунаю і Чорного моря (Малий Галич — Галяц). За Ярослава Осмомисла (1153—1187), сина Володимирка, дійшла Галицька держава до найбільшого розцвіту, зокрема дуже зростає Галич, завдяки торговельним зв'язкам зі Сходом. Ярослав розбудовує княжу столицю, будує величаву церкву (фундаменти і гробницю Ярослава розкопано перед війною).

Останнім князем з родини Ростиславичів був кн. Володимир. По його смерті галицький престіл перебірає князь Волині Роман і стає творцем Галицької-Волинської держави.

Галицько-Волинська держава.

Роман (1199—1205)

Довголітнє беззмінне володіння в Галичині одної родини Ростиславичів було причиною того, що бояри дійшли тут до дуже великого добробуту і сили. Вкінці почали вони втручатися також до державних справ, що належали до прав князя. Ще за Ярослава бояри зуміли захопити впливи на княжому дворі, а ще в більшій мірі було то за його сина Володимира. Князь Роман виступив проти боярської самоволі. Він при-смирив бояр, чим здобув собі прихильність широких кругів населення, — вони прикро відчували боярську олігархію.

Роман провадив широку політичну діяльність. Кілька разів ходив походом на половців і забезпечив Україну від їх наскоків. Тоді повертається на захід. Тут мав він раніш уже звязки з королем Филипом IV, з родини Гогенштавфів. По тій причині не прийшло до порозуміння Романа з папою Інокентієм III; папа хотів відтягнути Романа від союзу з Гогенштавфами, бо мав війну з ними в Італії. Але Роман мав на думці війну з Польщею, що непокоїла західні кордони і підготовляв коаліцію західних держав, тому потрібний був йому союз з Филипом. Роман почав війну з Польщею. Одначе, ідучи в похід з малим відділом війська, загнався надто далеко з передньою сторожею і в сутичці згинув під Завіхостом 1205 р.

Була це велика втрата. Не стало визначного володаря, а свою велику державу передав він своєму трилітньому синові Данилові. З того скористали сусіди Польща і Угорщина, і, на якийсь час захопили Галичину, а Данило з матір'ю і братом опинилися на Волині. За Галичину воювали і інші князі. Приходить до змін, престіл на короткий час захопив навіть один з боярів. Коли Данило виріс, то відбив свою батьківщину і відновив державу свого батька. Та саме за часів Данила прийшло нове лихоліття — напад татар.

IV. Доба.

(1270—1492)

Німеччина під час безкоролів'я.

Як вимерла родина Гогенштавфів, у Німеччині настали часи т. зв. великого безкоролів'я (1250—1273). Виступає багато кандидатів на цісарський престіл, але не було однозгідности ні на одного кандидата, і тому ніхто з них не зайняв престолу цісаря Німеччини. А тимчасом у самім краю настає безладдя. Поодинокі князі змагають до повної самостійности і прагнуть захопити якнайбільше території, дбаючи лише про свої справи. За прикладом князівств пішли графства, міста — всі змагали до незалежности. Знову дрібні лицарі ставали часто звичайними розбешаками (равбріттер-ами). Зі своїх замків нападають і грабують проїжджаючих купців, а то й довколишні міста. Тоді міста над Райном організують надрайнський союз міст.

Метою союзу була взаємна допомога і самооборона та забезпечення вільної плавби по Райну. Подібний союз створили міста над Балтійським морем т. зв. »Ганза«. Осередком Ганзи стає місто Любек, з інших, більших міст належали Бремен і Гамбург, а навіть і давній Новгород. Ганза взяла в свої руки торгівлю на Балтійському морі.

Рудольф з Габсбурга.

Вкінці, по 20-ти роках, німецькі князі зіхалися на вибори цісаря. Надто надокучила вже анархія в краю. Найбільш відповідним кандидатом був могутній чеський король Оттокар, що міг створити сильну німецьку державу. Але князі, що цікавилися своїми інтересами, не хотіли вибрати цісарем могутнього володаря, щоб він не обмежив їх прав. Тому вибрали на цісаря незначного графа зі Швейцарії Рудольфа Габсбурга (1273—1291). Папа також підтримував його кандидатуру, а вплив папи був у той час дуже великий.

Між Рудольфом, як цісарем і чеським Оттокаром, виникли суперечки і прийшло до війни, в якій Оттокар наложив голову (1278). Рудольф відбирає від чехів австрійський край, що їх прилучив був Оттокар і передає Австрію своєму синові Альбрехтові. Таким чином незначна родина Габсбургів одержала Австрію як родинне ленно і стала одною з могутніших родів Німеччини.

Самостійність Швейцарії.

Але тоді втратили Габсбурги свої посілости в Швейцарії. Швейцарія була одинокою країною заселеною німцями, де селяни були незакріпощені і залежність їх від цісаря була дуже невелика. Коли ж Габсбурги стали цісарями, їхні заступники в Швейцарії докучали швейцарським верховинцям. Тоді три гірські округи, т. зв. кантони, Швіц, Урі і Унтервальден обєдналися в союз і поклали собі за мету скинути володіння Габсбургів. До тих трьох кантонів пристали пізніше інші. Коли Габсбурги хотіли війною зломити силу швейцарців, хоробрі верховинці розбили їхні війська під Маргаретен (1315) і скинули габсбурське володіння (переказ про Вільгельма Теля). На Вестфальському мирі 1648 р. ціла Європа признала Швейцарію самостійною державою.

Чехія за останніх Перемисловичів.

У той час, як підунала Німеччина, сусідна Чехія зросла до найвищого свого розвитку. Король Оттокар I. (1192—1230) зніс сеніорат і таким чином закріпив королівську владу. Престіл перейшов в руки одної родини. Щоб піднести край під господарським оглядом, Оттокар, як і його наслідники, спроваджує німецьких кольоністів. Це спричинило германізацію судетських гір. За Оттокара II. (1253—1268) вимерла пануюча родина в Австрії Бабенберги. Ще Карло V. заснував над Дунаєм в околиці горішньої і долішньої Австрії т. зв. східну Мархію (800). Відновив Мархію Оттон I. і віддав її князям Бабенбергам. Бабенберги дуже поширили свою державу, з Мархії стала вона австрійським князівством (Остмарк-Естеррайх-Австрія) і зчасом обєднано всі альпейські краї (Австрія долішня, горішня, Стирія, Каринтія, Країна, Тироль). Столицею став Відень. Тепер Оттокар зайняв Австрію. Його держава сягала від Судетських гір аж до Адрійського моря. Та в бою з Рудольфом Габсбурським Оттокар згинув на Моравських полях (1267). Австрію забрав Рудольф. У 1306 р. помер Вацлав III, останній з родини Перемисловичів, Чехія дістається родині Люксембургів.

Німеччина і Чехія за Люксембургів.

Коли Габсбурги здобули Австрію, стали так могутні, що німецькі князі, по смерті Рудольфа, не вибрали його сина Альбрехта, але покликали на цісаря знову незначного князя Адольфа з Насави. А коли він скоро помер, покликали на

престіл кандидата з незначної родини Люксембургів, Генріха VII. Та цісар Генріх користає з того, що саме тоді вимирає родина Перемисловичів і чеську корону передає своєму синові Іванові. Найвизначнішим представником тої родини був син Івана Карло IV. (1346—1378). Він був рівночасно королем Чехії і цісарем Німеччини. Іде до Італії, коронується на цісаря, але не займається ближче тамошніми справами. Попередні невдачі знеохотили німецьких цісарів до Італії і вони покинули думку заволодіти тою країною. Щоб упорядкувати відносини в Німеччині, Карло IV. видав т. зв. »Золоту Булю« (1356). Ішло про впорядкування виборів цісаря. Карло встановив, що лише сімох німецьких князів має право вибирати цісаря. Електорами стали 3 духовних князів, а саме архієпископи Майнцу, Кольонії і Трієру і 4 світських: Король Чехії, князь Саксонії, палатин Надренії і маркграф Бранденбургії.

Карло дбає в першу чергу про Чехію. Хоч за Оттокара втратили Чехи Австрію, але зате батько Карла Іван придбав для Чехії Лужиці і Шлеск. Тоді Європа сильно потерпіла, чорна смерть скосила значну частину населення. Карло всіма силами прагне підняти господарство Чехії. Він розвинув рільництво, розбудував гірництво. Розвивається торгівля. Прага стала осередком промислу і торгівлі. Карло будує міста, розбудовує Прагу, де будує величавий міст. У 1348 р. основує він у Празі університет, перший університет у середній Європі.

Наслідниками Карла стають Вацлав IV. в Чехії (1378—1419) і його брат Жигмонт у Німеччині. По смерті брата Жигмонт став королем Чехії. Як вимерла династія Анжу в Угорщині, вибрали його ще й королем Угорщини (до 1437). Але та зовнішня велич не була в дійсності велика. За весь час володіння мусів Жигмонт воювати з Чехами. У Чехії виступив релігійний реформатор Іван Гус. Але тому, що німці мали велику перевагу в Чехії, то виступ Гуса став і національним рухом. Коли Гус згинув у Констанції, Чехи виступили в обороні його науки. Жигмонт був прихильником ухвал собору, що засудив Гуса і хотів придушити гуситизм. Але Чехи під проводом Івана Жижки розбивали всі війська Жигмонта. Щойно коли між самими гуситами повстав розбрат, більш радикальна частина, т. зв. Таборити (від міста Табор), жадала великих соціяльних реформ, тоді вдалося Жигмонтові помиритися з Чехами. Чехам признано деякі тези з науки Гуса, як причастіє під двома видами і вони признали Жигмонта своїм королем.

Але релігійні суперечки не вгавали. Коли помер Жигмонт тоді вимерла й родина Люксембургів; на чеський престіл

засідає між іншими один з найвизначніших чеських вельмож Юрій з Подебрад (1458—1471). Він прагне закінчити релігійні спори, відновити добробут краю, що підупав підчас гуситських воєн. По смерті його Чехи вибрали королем Володислава з Ягайлонів, але 1526 р. переходить Чехія на довгий час під володіння Габсбургів.

Об'єднання Австрії і Німеччини.

По смерті цісаря Жигмонта з Люксембургів німецька корона переходить знову до Габсбургів. Цісарем стає Фрідріх III. (1440—1493). Від того часу німецька корона залишається на постійно в руках Габсбургів. Рівночасно Габсбурги є дідичними володарями Австрії. Таким чином у руках одного володаря об'єднуються Австрія і Німеччина. Однак Німеччина як держава далі щораз більше підупадає і цісарі мали стільки значення, оскільки спиралися на сили своїх дідичних країв, Австрії.

Церков.

Ініціаторами і проповідниками хрестоносних походів були папи, і в добу цих воєнних походів, що протягом двох століть хвилювали Європу, значення папи, як голови християнської Європи, дійшло до найбільшого піднесення. Але невдача походів і загальний занепад релігійного підйому, вплинули безпосередньо на зменшення значення папства. Особливо ослабила папство майже безперервна боротьба з цісарством. І хоч у боротьбі з Гогенштавфами папи вийшли побідоносно, але тому, що папи всі свої сили посвячували цій боротьбі, некорисно вплинуло це на церковні справи. Бо за прикладом пап і все високе духовенство, єпископи, володарі цілих князівств, вели широке політичне та надто світське життя, а це викликало негодування вірних. Раз-у-раз повертали питання про введення реформ у церкві; повторювалися домагання повернутися до апостольської простоти первісного християнства, до клонійських реформ.

Довгий побут пап в Авініоні спричинив залежність від французьких королів. Це було некорисно для папства. Вкінці папа Григорій XI. 1377 р. переїхав до Риму, але по його смерті прийшло до роздору. Італійські кардинали вибрали папою італійця, що осів у Римі, а французькі вибрали француза, що переїхав до Авініону. Так прийшло до т. зв. західної схизми, західна церква мала двох пап.

А якраз тоді треба було якнайбільшої однозгідности, бо ширилися в той час різні секти, ересі. Нові науки повстають і серед учених і серед широкого загалу. Очевидно той занепад папства і непорядки в церкві привели до щораз нових виступів. Голосно лунає домагання про потребу реформи церкви.

Дуже знаменний був виступ професора оксфордського університету в Англії Джона Вікліфа (1324—1384). Як загал тодішних проповідників, так і він виступив проти надмірного багатства духовенства, світського життя ченців. Він переклав святе письмо на англійську мову і поклав його за основу віри; відкинув владу папи, виступав проти загальноприйнятої правди віри, а саме почитання святих, ікон, надужиття відпустів і т. і. З Англії його наука поширилася і на континенті.

Іван Гус.

У Чехії науку Вікліфа перейняв професор празького університету Іван Гус (1369—1415). Він став проповідником наук Вікліфа, зокрема підчеркнув сильно надужиття і багатство духовенства, а також закликав до справжнього християнського життя. Увів причастя під двома видами і богослуження на чеській мові.

Такий сильний виступ і то на високих наукових установах, як університети, викликали велике вражіння серед духовних кругів. А тому, що папство втратило авторитет і в проводі церкви не було єдності, піднято домагання, що лише вселенський собор зможе встановити наново порядок у церкві. І дійсно, на протязі першої половини XV. ст. відбулося аж п'ять соборів.

Собори. У першу чергу мусів собор зайнятися справою церковної єдності. Перший собор у Пізі усунув обох пап, а вибрав третього. Але цим не досягнуто єдності, бо усунені папи не уступали і було одночасно аж три папи. Щойно другий черговий собор у Констанції усунув усіх трьох пап, а папою вибрано вкінці Мартина V., якого всі визнали.

На тім же соборі в Констанції розглянено науку Гуса. Цісар Жигмонт дав Гусові залізний лист і Гус приїхав на собор, щоб тут вяснити свою науку. Але тут його увязнили і як еретика спалили на костирі 1415 р. Одначе та страшна смерть не причинила поширення науки Гуса, тим більше, що собор не вирішив питання церковної реформи. Не зробили того і три дальші собори в Павії, Базилеї і Фльоренції. На соборах стояли питання, щоб перевести основні реформи церкви і цим самим припинити такі ж домагання низів. Висунено

домагання обмежити владу пап. Та ніодин з тих соборів не дійшов до однозгідних рішень. Найбільше значення мав останній собор у Фльоренції. На собор прибули представники східної церкви, прибув і представник української церкви митрополит Ізидор. Греки просили допомогти проти турків, що загрожували Царгородові. Прийшло до заключення фльорентійської унії (1439). Але унія не втрималася. Царгород не дістав допомоги, його здобули турки 1453 р. і унійні звязки порвалися.

Так за середньовіччя виходить церква ослаблена; вона втратила провід, що його мала на початку середніх віків, не мала вже того значення і сили, що мала довгі віки. Те, що собори не довели справу реформи до кінця було причиною, що домагання реформ не вгавають. Вкінці Лютер викликав величезний реформаційний рух, що охопив всю Європу і струснув до основ цілою церквою.

Франція з кінцем середньовіччя.

Столітня війна (1337—1453).

У році 1328, на третьому насліднику французького короля Филипа IV. Гарного, вимерла династія Капетингів. Тоді французький престіл перейшов на бічну лінію Капетингів — Вальоа. Королем став Филип VII. Але англійський король Едвард III., що мав величезні посілості у Франції, не признав нової династії. Він був споріднений з попередньою родиною, був сином сестри останнього короля, тож сам мав надію здобути французьку корону. Ті претенсії англійських королів до французької корони довели до довголітньої війни. Безпосередньою причиною війни була справа Фляндрії (нин. Бельгії). Там здавна розвинувся був дуже сукопний промисл. Англія доставляла до тих фабрик вовну і хотіла мати звязок з Фляндією, а то й захопити її собі. Фляндрія була під впливом Франції і фляндрійці хотіли тепер використати ту ворожнечу двох держав та звільнитися знід Франції. Вони розпочали війну з Францією. Англійці допомогли їм і в бою під Кресі (1346) — тоді перший раз вжито гармат — французів побито.

Становище Франції стало трудне з причини внутрішніх неспокоїв. Міста, що зросли вже в силу, жадали обмеження надто тяжких податків та пошановання їхніх прав. Той рух поширився і на селян. Села ще більше як міста терпіли від надмірних данин і сваволі та надужить своїх зверхників-панів. Селяни підняли повстання, нищать двори, побивають шляхту. Ці повстання названо »жакеріями« (від поширеного на селах

імени Жак). Але загрожена шляхта зорганізувалася і знищила повстання. Та вони раз-у-раз повторюються.

Англійці використали ті бої, і по хвилевім перемирю знову почали війну та захопили цілу північну Францію аж по ріку Льоару.

Орлеанська дівчина.

Тоді вирятувала Францію дівчина, Іванна Дарк. Була то сільська дівчина з Домремі в Льотарингії. Вона станула перед королем і заявила йому, що їй об'явилася Мати Божка і веліла іти рятувати батьківщину, і тепер вона приходить воювати за Францію. Та її віра в Боже післанництво захопила військо і широкі шари населення. Під прапором Іванни і під її проводом іде армія на Орлеан і здобуває його (1429). Потім веде Іванна короля до Раймсу і там Карло VII коронується королем Франції.

У дальших боях Іванна попала в англійський полон. Англійський суд визнав її чарівницею і засудив на смерть і Іванну спалено на костирі. Але національний підйом та захоплення боротьбою з чужим наїзником уже не ослабли. Англійців щораз більше відсували і по дальших боях зовсім прогнали з Франції. Одна лише пристань Кале зосталася до 1559 р. в руках англійців.

Так вийшла з війни Франція сильна і на переломі середньовіччя і нових віків французькі королі зєднали в своїх руках цілу Францію. Влада їх велика, вони стають абсолютними королями, фєвдальне королівство середньовіччя перестає існувати.

Ангія з кінцем середньовіччя.

Наслідники короля Івана без Земель довший час не могли погодитися з тими правами, які «велика карта свобод» признала поодиноким станам. Серед тої боротьби королів зі станами повстає новий устрій. Крім представників вищих станів, вельмож і духовенства і по двох представників лицарства з поодиноких графств, кличуть тепер до ради-парляменту по двох представників з міст. У той спосіб парламент устійнив свою двопалатну форму. Представники вищих верств творять вищу палату, палату лордів; представники лицарства і міст нижчу палату, палату громад. Перший раз назва парламенту приходить 1264 р. Парлямент має право ухвалювати податки; він має нагляд і над стяганням податків, бо тут були часто надужиття.

Та співпраця представників міста і села була чимсь зовсім новим, бо в середньовіччі між містом та селом був різкий

поділ. Так отже XIII вік є добою повстання парламентаризму. Заповідаються інші, нові віки.

Коли устійнилися вже внутрішні відносини, англійські королі починають обєднувати землі на британських островах. За Едварда I. (1272—1307) прилучено на постійно вже Велз.

Ідуть спроби підбити Шотляндію. Одначе за Едварда II. Шотляндці піднімають війну під проводом Роберта Бруса (1314) і звільняються від Англії. За Едварда III. Англія розпочала столітню війну з Францією. Спершу англійці були переможцями, але, чим далі, французи перемагають і проганяють англійців з Франції. З кінцем XIV. ст. приходить і в Англії до селянських воєн так, як це було у Франції. Доля селян, чим далі, ставала щораз гірша. Наука Вікліфа і його учнів викликала великий відгомін серед селян. Вони надіялися, що нова наука, яка ставила як приклад апостольські часи і первісну християнську простоту життя, принесе їм зміну на краще. Але селян перемогли і війни не довели до соціальних змін в їхню користь.

У другій половині XV. ст. прийшло до боротьби за престіл межі самою шляхтою. Воюють дві родини Ленкестри і Йорки. Є це т. зв. війна двох рож, червоної і білої, по їхніх гербових відзнаках. Війна та сильно знищила добробут Англії. Щойно нова династія Тюдорів (Генріх VII. 1485), завела лад у державі.

Малі держави Європи з кінцем середньовіччя.

Італія. Три були провідні держави в західній Європі: Франція, Англія і Німеччина. З інших земель найважливішою була Італія. Була вона розбита на поодинокі держави. Причиною розбиття було те, що Італія була найціннішою країною давньої римської імперії, і всі сусіди хочуть заволодіти нею. Повстають і падають тут германські держави, на якийсь час здобуває її Візантія, століттями воюють за неї німецькі цесарі. На півдні знову осідають спершу араби, пізніше нормани. Саме ж місто Рим стає столицею західної церкви, папства і його історія звязана з долею пап. Ніхто не зумів заволодіти цілою Італією і обєднати її. По тій причині Італія ділиться на частини, повстають окремі держави, сильно розвивається партикуляризм.

Уже в XI. ст. воєнний лицарський стан зливається з містами. Тих міст ще від римських часів було дуже багато, вони мали високу культуру і тому вони, їхнє міщанство, стають осередками політичного і культурного життя, а не лицарські чи

королівські замки, як було в інших краях. З тої причини в Італії не має так розвинутої лицарської культури, феодалізму в тих формах, як в інших країнах Європи. У містах витворюються своєрідні відносини. У деяких з них владу має висока міська аристократія, у других повстає демократичний устрій.

З тих численних міст на перше місце стали такі міста-держави :

Венеція повстала вона в часі мандрівок народів. На венецькі острови втікали люди, коли на сусідній суші небезпечно було жити. Зчасом, з рибальської оселі розвинулося велике, торговельне місто. Розбудовуючи свою флоту, Венеція поширила своє володіння і на сусідню сушу, а пізніше і на дальші острови. До надзвичайного розвою дійшла Венеція за хрестоносних походів. Вона захопила частину торгівлі зі сходом, заняла Пелопонез і деякі грецькі острови.

Устрій Венеції був аристократичний. У XIII. ст. замкнено т. зв. »золоту книгу«, де були вписані найвизначніші роди, італійська аристократія не допускає нікого до управи. На чолі держави стоїть дожа (-дукс), вибраний досмертно. Він має 6 дорадників і разом вони творять дійсне правління, сеніорію. Крім того була ще рада 40 мужів, що спільно з сеніорією вирішувала найважливі державні справи.

Генуа теж розвинулася головно за хрестоносних походів, бо до Італії ішли майже всі хрестоносці, що дальший шлях вибиралися проплисти морем. Генуа заволоділа також численними островами на Егейському морі, а навіть заняла деякі міста на українському побережжі Чорного моря. У руках Генуї опинилася давня Теодосія (Кафа). Генуезці розбудували її на сильну твердиню і довгі віки була вона осередком їхньої торгівлі з Україною. Політичний устрій Генуї був аристократичний.

Піза розвинулася, подібно як Венеція і Генуа, як морсько-торговельна держава. Та в другій половині середньовіччя перевищає її сусідна Фльоренція і Піза стає другорядною державою.

Міляно був найважливішим містом-державою в Льомбардії. Город завдячував свою силу добре розвиненій промисловості так, що скоро станув на чолі всіх міст і зважився навіть на боротьбу з цісарем Барбаросою. У половині XV. ст. містом заволодів вождь наємних військ (т. зв. кондотієр) Франк Сфорца і під його володінням і за його наслідників, Міляно став не лише сильною державою, але і визначним культурним осередком.

Фльоренція оснувала свій розвиток і силу на промислі і торгівлі з далекими європейськими країнами. Особливо розвинулася тут грошева, банкова господарка. Гроші »фльорени« були загально відомі в Європі. Політичне життя було дуже живе і, відмінно від попередніх міст, мало демократичний характер. У XV ст. на перше місце вибивається родина Медічі. Вони стали великими опікунами мистецтва і Фльоренція завдячує їм дуже багато. Загальний релігійно-реформаторський рух не поминув і Фльоренції. Монах-домініканець Саванароля зумів захопити своєю наукою нарід так, що перебрав цілу владу в свої руки. Як чернець-аскет виступив він проти світського життя і велів спалити багато творів мистецтва, книг, одягів, і т. п. (1497). Та цей чернечий аскетизм не вдержався довго. Саванароля втратив популярність, його увязнено і страчено на костирі.

Рим. Середня Італія з Римом належала до церковної держави. Тут володіли папи, але часто римська аристократія здобувала собі велике значення. З кінцем середньовіччя, у часі занепаду папства, ожив, в Італії національний рух, ідуть змагання до об'єднання Італії. Ті змагання навязують до традиції старого Риму, — Риму як осередка світової імперії. Як жива була та думка, вказує те, що цісар Людвик Баварський прийняв цісарську корону не з рук папи, але від міста Риму. Речником самостійности Риму стає найвизначніший поет другої половини XIV ст. Петрарка. У часі, як папи були в Авініоні, повелює Колі Рієнці захопити владу в Римі. Він задумує обновити давню римську державу. Рієнці zorganizував у Римі республіку і запросив представників італійських міст до спільного правління, щоб у той спосіб об'єднати Італію. Але Рієнці був більше мрійник як політик і не зумів довершити справи зєдинення. Та й була це дуже трудна справа, бо країна була дуже роздрібнена, а загал населення невідготований до великого діла. Вмішались і другі володарі, що не бажали собі об'єднання Італії. Цісар Карло IV., будучи в Італії, увязнив Рієнці і передав папі до Авініону. Нізніше Рієнці вернувся щєраз до Риму, але тут уже вратив значення і серед політичної боротьби його навіть вбили. Спроба зєдинення Італії не повелася. Рим зостався надалі столицею папської держави.

Неаполітанське королівство охоплювало південну Італію і Сицилію. По сицилійській вечерні Сицилію зайняли Еспанці, неаполітанське королівство обмежене було до самої Італії.

Скандинавські держави. Данія, Норвегія і Швеція відіграли велику роль у перших віках середньовіччя. Численні громади норманів покидали ті краї і поселялися в різних частинах Європи. У тисячних роках Канут Великий, король Данії і Норвегії, зайняв навіть Англію. Пізніше, як на європейському континенті устійнилися відносини, припинилися наступи норманів, скандинавські краї зажили звичайним державним життям. Період вела Данія 1397 року довела вона до Кальмарської унії, прийшло до зєдинення Данії, Норвегії і Швеції. Та унія продержалася аж до нових часів, до XVI століття. Данія цілі середні віки була слабою державою. Владу короля обмежила шляхта і духовенство, престіл став елекційний (виборний). Німецька Ганза захопила всю торгівлю на Балтійському морі так, що ні міста, ні торгівля скандинавських країв не могли якслід розвинути. Землі жили в недостатчі, особливо тяжко бідували селяни. Щойно в нових віках Данія, а особливо Швеція, прийшли до більшого значення. У часі реформації зросла влада короля і обидві держави грали нераз передову роль у політиці Європи.

Еспанію на початку середньовіччя здобули араби (711). Але в північних, недоступних горах держалися малі християнські держави, і звідси почалася боротьба проти арабів. Ті війни мали релігійний характер, бо боролися два світи, християнський з магометанським. Сильні релігійні почування і релігійний фанатизм від того часу стали питомі еспанцям. Більш пів тисячі літ ішла та боротьба. Головний тягар боїв перебрали зчасом катальонці. Вони в безперервних боях щораз далі поширюють свою державу. Героєм тих боїв стає оспіваний поезією Сід. На західному побережжі вибивається в XI ст. окрема держава Португалія. Вкінці 1236 р. здобули еспанці арабську столицю Кордобу.

У другій половині середньовіччя приходять до значення нова держава Арагонія. До остаточної перемоги еспанців прийшло в XV ст., як Арагонія і Кастилія обєдналися і повстала еспанська держава. Вкінці всі провінції крім Гренади були в руках еспанців. Тоді спільними силами вдарили еспанці, щоб відбити ту останню частину Еспанії. У 1492 р. здобули Гренаду, араби здебільша покинули Еспанію і перенеслися до Африки.

Східна Європа.

Татари. У часі як західна Європа вже оформила своє життя, народи на постійно осіли, створили свої держави і жили спокійним життям, східна Європа терпіла від щораз жахливіших наступів азійських орд. Від часу наїзду гунів ті наступи майже ніколи не припинялися. Україна, положена на рубежах Європи, найбільше терпіла, цілими століттями була заборолом Європи. Але в половині XIII. ст. з'явилася нова орда, татари, так сильна, що ні Україна, ні інші народи східної і середньої Європи не могли її спинити.

Татари, монгольська орда, прийшли зі середньої Азії. Зорганізував ту нову орду Джингісхан (великий хан) Темуджін (1206—1227). Столицею його держави було Каракорум у Монголії. Звідти підбив він північний Китай зі столицею Пекіном. Завоював Туркестан, Іран, а вкінці кинув орду на Європу. У 1224 р. розбили татари над рікою Калкою (біля Озівського моря) половців і українських князів, що спільними силами хотіли спинити грізну небезпеку. Але татари не пішли тоді далі, вернулися до Азії і щойно 1236 р. з'явилися вдруге. Заняли Поволжя, Московщину, Підкавказзя, а в 1240 р. стали під Києвом. По завзятій обороні Київ упав. Татари пішли далі на захід аж на Шлезьк і Чехію, заняли Польщу, розбили польсько-німецькі війська на Шлезьку. Потім завернули на Угорщину і по двох роках повернулися над Волгу. Там зорганізували свою державу «Золоту орду».

Король Данило.

(1205—1264)

У часі наступу татарів володів у Галицько-Волинській державі король Данило. Коли татари повернулися над Волгу, накинули свою зверхність усім сусіднім землям. Від українських князів зажадали, щоб вони признали залежність від хана. Тоді Данило почав робити заходи, щоб звільнитися від цієї залежності. Ще в 1237 р. розпочав він будову города Холму. Тепер розбудував його, зміцнив фортеці міста. У Галичині будувє Львів (ок. 1250). Фортифікує і інші городи як Володимир Вол., Кремянець, Луцьк і інші.

Надіявся ще Данило на те, що йому вдасться дістати поміч зі заходу. Вже раніш мав він звязки з австрійським князем, помагав йому у війні його з цісарем Фрідріхом II. Союз з Австрією був Данилови на руку, бо мав союзника проти Угорщини в боротьбі за Галичину. Пізніше, як вимерла княжа родина в Австрії (Бабенберги), син Данила, Роман, одружився

зі сестрінницею останнього князя і якийсь час володів в Австрії. Але Данило, зайнятий татарськими справами, не міг дати Романові допомоги, коли чеський король Оттокар вдарив на Австрію і Роман мусів залишити австрійський престіл.

У тім часі (1246) їхав до татар папський легат (посол) Карпіні. Він вступив на двір Данила і переговорював з ним у справі церковної унії. Данило прихилився до унії, але жадав допомоги проти татарів. Папа проголосив хрестоносний похід проти татарів, а Данилові прислав королівську корону. Данило коронувався на короля в Дорогичині (1253). Одначе на хрестоносний похід ніхто не зголосився і з унійних заходів нічого не вийшло. Данилові прийшлося числити лише на свої сили. Та татари провідали про його заходи. Заки Данило міг покінчити будову твердинь по городах, прийшла орда і хан Бурундай звелів Данилові розметати усі фортеці. Це довело до краю Данила і з досади він помер. У Холмі похоронили його.

Як і батько Данила Роман, належить Данило до найкращих постатей нашої історії. Велика його заслуга в тому, що зумів зломити верховодство бояр і відбудувати державу свого батька. Трагедією його життя було те, що, відбудувавши землю, по страшній руїні, не жаліючи і себе (подорож до орди), не міг довершити останнього свого діла, щоб звільнити свою державу від орди.

Наслідники Данила.

Наслідники Данила Лев I, Юрій I, Андрій I, і Лев II. і Юрій II. вели дальше політику великого короля. Залежність від орди ставала щораз менша, бо орда сама ослабла, вкінці князі зовсім стали незалежні. Князь Лев поширив кордони своєї держави, заняв Закарпатську Україну і Люблинщину. Брат Льва Шварно одружився з дочкою литовського князя Мендовга і по його смерті засів на литовському престолі та зеднав свої волості, Холмщину і Белзчину з Литвою. Була то перша злука Литви з українськими землями.

Останнім князем родини Романовичів був Юрій II. Він помер 1340 р. Тоді бояри покликали на престіл зятя Юрія, литовського князя Любарта. Любарт заняв Волинь, а за Галичину почалася боротьба з польським королем Казимиром. Любарт остоявся лише на Волині. По смерті Казимира польським королем став угорський король Людвик. Він прилучив Галичину до Угорщини. Але по його смерті його державу поділено. Одна дочка стала королевою Угорщини, а молодша Ядвіга стала королевою Польщі і від тоді відлучено Галичину від Угорщини, та прилучено до Польщі (1387). Це був кінець Галицької держави.

Литва.

На обрії української історії появляється тепер Литва. Литовські племена (литовці = над Вілією, жмудини = дол. Німан, пруси = східн. Прусія, ятвяги = гор. Німан, курони = Куронська затока, лотиші = Лотва) жили в непроходимих лісах над Балтійським морем ще в племінному, родовому устрою до половини XIII. ст. Були це племена індоєвропейської групи народів, найбільш зближеної до слов'ян. Віра в них була поганська, подібна до слов'янської. Під впливом ворожих наступів сусідів, повстала литовська держава. Найгрізнішим ворогом стають німецькі лицарі. У 1201 р. осів орден мечевих лицарів у Лівонії, у Ризі, а трохи згодом (1237) поселився другий орден хрестоносців на межі землі прусаків, над долішньою Віслою. 53 літ боролися пруські племена з хрестоносцями, що стягали сили з цілої Європи в ім'я боротьби з поганством. Вкінці прусаки піддалися і прийняли християнство. Але лише до XVII. ст. заховалася пруська народність і мова, бо народ здебільша вигинув у боях, а останки змілилися з побідниками-німцями. Країну скольонізували німці. Лише ім'я прусів зосталося як назва краю і стало іменем нових кольоністів.

Під загрозою стати черговою жертвою ордену литовці об'єднують інші племена і творять державу. Організатором стає князь Мендовг, сучасник галицького короля Данила (1250). По смерті Мендовга приходить на кілька літ до унії України з Литвою. Наймолодший син Данила, Шварно, одружився з дочкою Мендовга і засів на литовському престолі. Але з кінцем XIII. ст. престіл переходить до чової родини Гедиміновичів. Гедимін розбудував державу, будує нову столицю Вільно, починається експансія (наступ) на сусідні білоруські і українські землі.

Східно-українські землі по татарським нападі (1240).

По татарським нападі українські землі жили дальше державницьким життям, але князі мусіли признати зверхність татар. Сильна Галицько-Волинська держава скоро позбулася цієї зверхности, але на східних землях та залежність від татар була куди більша. Татарські баскаки (ханські відпоручники) не мішалися надто до внутрішніх справ, але всетаки тяжко було думати про відбій. У Києві і в інших землях далі правили князі і у внутрішньому житті не багато змінилося. Та землі по татарським нападі дещо спустіли, а поруйновані міста, між ними і Київ, сильно підупали. Багаті колись східні князівства стали для торгівлі слабим тереном вивозу. Та й

наступ степових орд, особливо татар, щораз більше відсували Україну від найважливішого її торговельного шляху, від Чорного моря. Густіше заселені західні землі були тепер багатші і торгівля спрямовується на захід і на північ. На Балтійському морі з'являються тепер українські купецькі кораблі. Але очевидно торгівлі перших віків княжої держави не могла заступити теперішня західна торгівля,

Коли повсталася нова держава Литва, можна було надіятися, що спільними силами може вдасться відбити орду і Україну звільнити від татарського володіння. Та і в самій орді почалися внутрішні спори. А зближення України і Литви не було трудне, бо Литва піднала сильно під вплив української культури. На Литві поширюється з України християнство, а з новою вірою прийшла і ціла культура, книжки, мистецтво, мова. Коли ж по Гедиміні засів у Вильні син Ольгерд, він почав свідомо вести східну політику, щоб з Литвою злучити українські князівства. Бо в порівнянні з убогою Литвою, Україна була висококультурною і багатою країною, тому не дивно, що литовські князі радо ішли жити на Україну. У році 1362 Ольгерд займає вже сам Київ, а рік пізніше, на Синіх Водах, спільними силами українці і литовці розбивають татар. В українських землях засіли тепер здебільша князі з роду Гедиміна. Зрештою були вони часто споріднені з українськими княжими родами, зукраїнізовані під впливом української культури і місцеве населення уважало їх за своїх. І так волинський князь Любарт брат Ольгерда, був зятем останнього галицько-волинського князя Юрія. У Києві посадив Ольгерд свого сина Володимира; на Поділлі княжили Коріятовичі, сини Коріята, молодшого брата Ольгерда. Згодом прилучено до тої литовсько-української держави Чернигівщину і Переяславщину.

Українська держава під литовською династією.

На українські землі приходить нова династія. А бувало таке в тих часах дуже часто. Бо всякі подружжя, споріднення, викликали великі пересунення кордонів, приходило до державних уній і т. д. Держава була неначе власністю володаря і він нею розпоряджався як своїм майном. А династія Гедиміновичів на Україні скоро примінилася до місцевих умов. Чи Коріятовичі на Поділлі, чи Любарт на Волині, чи Володимир у Києві були східної віри, прийняли українські звичаї, українська мова була на їхніх дворах. »Ми старини не рухаєм, новини не вводим« говорили ті князі, держалися »Руської

Правди», що стала називатися »Литовським статутом« і правили як попередні князі. А звільнення від татар давало надію на щасливий дальший розвій обох держав, України і Литви.

Кревська Унія.

Та зі смертю Ольгерда усе змінилося. Наслідником його став його син Ягайло. Він оженився з польською королевою Ядвігою і заключив з Польщею унію в Креві (1385). Він злучив Литву з Польщею. Від усіх князів, як литовських, так і українських, зажадав він заяви, що погоджуються на звязок з Польщею. Ягайло прийняв латинський обряд і перетягає литовців на нову віру. Лише та шляхта мала дістати рівні права з польською шляхтою, яка була латинської віри. Так отже тих литовців, що були східної віри і, очевидно, ціле православне українське боярство, було відсунено від участі в державному житті.

Наслідки Кревської унії. Кревська унія викликала велике негодування на Україні і на Литві. Проти Ягайла виступає на Литві син Кейстута Витовт. Він стає володарем Литви, задумує Литву знову зробити самостійною державою і підготовляється до боротьби з Ягайлом. Але політика його на Україні була зовсім інша, як його попередників. Як Ягайло, та й Витовт і взагалі литовці, підпали від часу як прийняли нову віру, під вплив Польщі. Однозгідні колись литовці і українці, станули тепер проти себе. Витовт усуває тепер з українських князівств зукраїнізованих Гедиміновичів. З Києва усуває кн. Володимира, з Поділля Коріятовичів, те саме переводить на Чернігівщині і в інших землях. Усюди настановляє намісників, чужих людей, що ведуть політику ворожу Україні. Ця хибна політика Витовта спричинила не лише загострення відносин, але ослабила і сили. Скористали з цього татари і розбили Витовта над Ворсклою (1399).

Не маючи піддержки на Україні, zagrożений татарами, Витовт мусів піти на уступства в користь Ягайла. До смерти зостався він литовським князем, але вже не веде дійсно самостійної політики і відбудувати литовську самостійність не повелосся. Литва щораз більше підпадає під вплив Польщі. Одиноким ясным моментом з тих часів був бій під Грунвальдом. Тоді литовські, українські і польські війська розбили спільного ворога німецький орден (1410) так, що він від того часу вже не був так грізним ворогом, як був раніш. По смерті Витовта (1430) та залежність від Польщі стає ще більша. Литва, як самостійна колись, сильна держава, перестає існувати.

Боротьба українських бояр за українську державу.

У тяжкому положенні знайшлися тепер українські землі. Польща щораз сильніше настає на них, хоче безпосередньо прилучити їх до своїх територій, заводить на них свої порядки, свій політичний і суспільний лад, чужий і ворожий українцям. Місцеве українське населення стає неповновартними горожанами. Українців не допускають до участі в управі державою, у містах не допускають до урядів і до цехів, щораз сильніші стають релігійні і національні переслідування. Литовці відчужуються і стають по стороні Польщі.

Свитригайло. Боротьбу за українську справу підняла її політична верхівка, бояри. Зараз по смерті Витовта, Польща змагає до того, щоб захопити Волинь і Поділля. Проти того виступила ціла баярська верства, у першу чергу бояри Волиня, найсильнішої і найбагатшої тоді української землі. Гуртуються вони коло князя Свитригайла, брата Ягайла, але його противника. Боротьба велася довгі літа (1430—1440), і остаточно Волинь таки відборонилася від Польщі і під князем Свитригайлом (до 1451) зажила вільнішим життям. Лише частину Поділля, коло Камінця Подільського захопили поляки і прилучили до Польщі як свою провінцію.

Семен Олелькович. Незабаром прийшла черга на Київщину. На княжий престіл до Києва, по смерті Витовта, вернувся син колишнього князя Володимира Ольгердовича — Олександр, що його звали Олельком. Його наслідником був його син Семен. Але як кн. Семен помер 1470 р. польський король Казимир послав до Києва свого намісника, поляка, князівство мало бути скасоване. Проти того виступили Кияни, а брат князя Семена, Михайло Олелькович організує вельмож, нав'язує з Москвою і підготовляє повстання. Але заговор викрито ще заки можна було зібрати всі сили. Михайло попав у полон і його покарали на смерть.

Муха. Двадцять літ пізніше прийшло до боротьби з Польщею в Галичині під проводом Мухи. Повстання знімається на пограниччі Галичини і Волощини. У війні беруть участь, крім військової верстви шляхти-бояр ще й селяни і вони творили головну силу. Наступ був так сильний і грізний, що польський король звернувся за допомогою до прусаків. Муха дійшов з Буковини аж до Рогатина. Війна розгорнулася широко, мала протипанцизний, а також релігійний і національний характер. Але численні повстанчі маси не встигли ще зорганізуватися у справжнє військо, як на них наскочила польська

армія. Повстанці не видержали, уступили за Дністер, війна припинилася. Але ще довго на Покутті ішли зриви, неначе предтечі пізнішої Хмельниччини.

Михайло Глинський. До найбільшої боротьби українських бояр з Польщею прийшло за Михайла Глинського 1508 р. Глинський був одним з найвизначніших людей того часу. За молоду вчився за кордоном, перебував на різних дворах володарів, на царському у Відні, був у Німеччині, побував в Італії, Еспанії. Як вернувся домів він бачив і на собі переніс ті кривди, які діялися тоді українському народові, зокрема боярам, як провідній політичній верстві. Він починає переговори з Кримом і Москвою, організує українську і білоруську шляхту-бояр і підготовляє повстання. У 1508 р. піднімає він похід з Київщини на Полісся та добуває ряд міст. Але проти польських і литовських великих військ, сили Глинського були за слабкі, він уступає за Дніпро. Також допомога Москви була невелика і війна припинилася. Глинський поїхав у Москву і у 1514 р. вдалося йому шераз втягнути її до війни. Московські війська заняли Смоленськ, але потім помирилися з Польщею і ціла акція на тім скінчилася. Михайло Глинський zostався у Москві. Завдяки незвичайному таланові добився тут найвищих достоїнств, але зі зависти оклеветали його, — його кинули у в'язницю і він там у короткому часі помер (1534).

Була це остання оружна боротьба української шляхти-бояр в обороні державницьких прав України. Вичерпана більш чим столітньою боротьбою, українська шляхта вже більше не всілі піднятися до бою. Щойно як приходить нова сила, козаччина, шляхта опинюється в рядах козацтва, бере участь в організації (Вишневецький), бере участь у численних козацько-польських війнах, аж вкінці за Боглана Хмельницького спільними силами цілого народу звільнилася Україна зпід Польщі (1648).

Польща.

У тому часі, як Україна всі сили виснажувала в боротьбі з ордами і спинила орди так, що вони не мали доступу до Європи, Польща спокійно могла розвиватися як держава. По часі занепаду за удільних князівств, по смерті Болеслава Кривоустого, приходить до об'єднання земель у XIV ст. за Володислава Локетка і Казимира Великого. Казимир у своїй політиці іде по найлегшій лінії. Історичним призначенням Польщі була боротьба з наступаючим германським світом. Німці заняли краї надлабських слов'ян і стали безпосередними

сусідами Польщі. Та подія була тим більше грізна, що Чехія вже підпала була під сильний вплив Німеччини. Але Казимир покидає думку відстоювати західні кордони держави. Навпаки, він зрікається одної з найстарших польських удільно-княжих земель Шлеська, у користь чесько-німецьких володарів Люксембургів. У той спосіб ціла надодранська земля була втрачена для Польщі. Тоді звертається він на схід. Використовує те, що в Галицько-Волинській державі вмирає родина Романовичів (1340), використовує і те, що державне життя України ослабив напад татарів, що східні українські землі безперервно терпіли від орди і починає наступати на Україну. Казимир захоплює Галичину, хоч ще ідуть довголітні бої проти польської окупації під проводом боярина Детька. Це була перша добыча Польщі на сході.

Наслідником Казимира (він був останнім з родини Пястів) був угорський король Людвик а потім його дочка Ядвіга. Через подружжя Ядвіги а Ягайлом приходить на польський престіл нова династія Ягайлонів. Дякуючи Кревській унії, злуці Польщі з Литвою і Україною, Польща стала відразу великою державою. Та злука дала спромогу Польщі позбутися одного ворога, пруський орден під Грунвальдом був зовсім розбитий (1410). Це становище Польщі, як великої держави було причиною того, що представників тої держави кличуть з кінцем середньовіччя на сусідні престולי до Угорщини і Чехії. Але те передове становище Польщі скоро минає. Причиною була ворожа політика зглядом Литви і України. Польща не зуміла здобутися на більш далекогозору політику. Литва піддалася, але Україна вибилася з під залежності Польщі. А з відходам України Польща відразу стала другорядною державою.

Турки.

У тім часі, як татари організують свою державу в Азії і ідуть походом на Європу (XIII ст.), вирушають зі середньої Азії нові турецькі племена на підбої. Від свого султана Османа називалися вони османськими турками. Вони здобувають Малу Азію і вже 1354 р. станули на європейському континенті, здобули тут місто Галіполі. Звідси починають далі свої походи на північ, на державу Сербію і Болгарію.

Сербія і Болгарія в другій половині середньовіччя.

Сербія вже за династії Неманичів (XII ст.) дійшла до більшого значення. Брат короля Стефана (1195—1224) св. Сава, організує автокефальну сербську церкву. До найбільшої сили дійшла Сербія за володіння Стефана Уроша IV.

Душана (1336—1355). До Сербії належали тоді Альбанія, Македонія, Тесалія на заході Дальматія. Також Болгарія попала в залежне відношення від Сербії. Сам король прийняв титул царя, голова церкви архієпископ став патріархом. Щоб упорядкувати відносини в державі, Стефан організує адміністрацію, списує і видає сербське право. Дбає про добробут, піддержує промисл і гірництво, торгівлю. Будучи найсильнішим володарем Балкану, він мріє про візантійську корону і іде навіть походом під Царгород. Та незабаром помер. А кільканайцять літ по його смерті, коли держава була на шляху повного розвою, турки, знищили і поневолини сербів на цілі століття. У 1389 р. турки наступили на Сербію. Сербія ділилася тоді на дві частини. В одній володів Марко Кралевич, у другій частині був цар Лазар. Турки розбили царя Лазаря на Косовім Полі, а самого царя взяли в полон і вбили. У горах ще серби бороняться, Марко Кралевич стає героєм боротьби. Спершу турки навіть залишили сербських володарів. Останнім володарем Сербії був Юрій Бранкович (1427—1457). Але потім турки замінили Сербію в свою провінцію.

Болгарія. Як за першої держави ще в XI ст. Болгарія дійшла до великого розцвіту, так і за третьої держави (1186—1393) приходиться вона до великого значення. Солицею стає місто Трново. У XIII ст. держава знову доходить до Адрійського моря. Але в половині цього століття Болгарія занепадає. Наступають Візантія, Угри, Сербі, вкінці татари. Навіть на якийсь час опинилася Болгарія під зверхністю татар.

Як серби, так і болгари не мали сили опертися туркам. Іван Шішман III, останній цар Болгарії 1366 р. піддався туркам і платив їм данину. Але турки рішили зовсім знищити болгарську державу. У 1393 році вони здобули Трново, цар згинув у бою. Болгарія стала турецькою провінцією.

У той спосіб обидва найбільші слов'янські народи Балкану, болгари і серби опинилися в довголітній неволі. Їхнє політичне і культурне життя зовсім завмерло. То було причиною, що в історії Європи нових віків вони не відіграють ніякої ролі; щойно в XIV ст., по довгих боях, вдалося їм здобути самостійність.

Упадък Царгороду.

Турки не зважилися відразу вдарити на Царгород, коли з Азії перейшли до Європи, ще сто літ збирають вони сили до вирішного бою з грецьким царством. По здобуттю Сербії і Болгарії їхні дальші підбої припинили татари. Новий монгольський завойовник Тімур (Тамерлян, 1369—1405) орга-

нізує величезну державу. Основує він її в Турані, підбиває Іран, Індію, Месопотамію, вкінці розбиває турків у Малій Азії. Але по смерті Тимура його держава розбилася. Тоді Турки наново починають свій наступ на Європу. Нарешті підбили вони цілий Балканський півостров і оточили з усіх сторін саму столицю Царгород. Греки здавна бачили небезпеку, один з цесарів поїхав на захід і прохав допомоги. Щоб дістати допомогу західної церкви, греки прийняли унію на соборі у Фльоренції. Але допомога не прийшла, турки почали облогу. Царгород завзято оборонявся, але по двох місяцях турки таки здобули місто 1453 р.

Значення упадку Царгороду.

Так упало по тисячі літах існування східноримське цесарство. Була це велика втрата для цілої Європи, а особливо для Словянщини. Візантія все ще була одною з найкультурніших держав і берегла у себе великі скарби античної культури. Тепер цей культурний осередок зовсім пропав. Багато учених греків покинуло Царгород. Корисним стало те, що вони рознесли знання грецької мови і культури по Європі; це вплинуло на сильніший розвій відродження старинної культури (гуманізм).

В усіх краях, де заволоділи турки, починається жахливий занепад цілого життя. Одна з найбагатших провінцій римської держави, Мала Азія вилюдніла і зовсім підупала. Месопотамія, що ще за арабів була осередком торгівлі і культурного арабського життя, перемінилася в пустинний степ. Коли турки зайняли Сирію, а пізніше Єгипет і Африку, те саме сталось і з тими краями. Міста, осередки культури, як Олександрія, Антіохія і інші, зовсім занепадають.

Зокрема прикро відчула грецька церква свою залежність від турків. Царгородський патріярх, що був зверхником і української церкви, не мав спромоги свobodно вести свої церковні діла. Патріярхат підупадає, а з ним занепадають і підлеглі йому церкви. А що з церковним життям вязалася все і культура, то загальний занепад східної церкви відбився прикро і на культурному житті східних народів.

На зарані нових віків.

З роком 1492 кінчаються середні віки, приходять нові. Одначе нові часи заповідалися вже раніш, і так: занепадає середньовічна фєвдальна держава, на її місце приходить абсолютна монархія. Міняється і господарство Європи. Цер-

вісна натуральна господарка стає грошевою, капіталістичною. На місце сільського побуту, найбільше характеристичного для середніх віків, приходить культура міста. Великі зміни настають і в духовому житті. У релігійній ділянці цілі століття іде домагання за реформою; це доводить до виступу Лютра, до великої релігійної реформації в цілій Європі. Міняється і світогляд людини. Пробуджується критична думка, людина зачинає цікавитися докільним світом. Старинна, грецько-римсьла культура, стає зрозумілою людям. Приходить до відродження тої культури. Синтеза середньовічної і старої культури створює нову, високу культуру т. зв. гуманізму. Вона стає основою культури нових віків. Винахід друку дав спромому поширити культуру гуманізму серед широких верств населення. Нарешті відкриття Америки поширило межі світа. Слідами Колюмба пішли численні моряки. Вони відкривають нові землі, нарешті опливають землю довкруги. Світ нових часів, це вже не лише Європа і краї над Середземним морем, але ціла земська куля.

Так отже такі події відділяють нам середньовіччя від нових віків: Політичні (абсолютизм) і економічні (початки капіталізму) зміни, релігійна реформація, гуманізм (відродження), та великі географічні відкриття.

ЗМІСТ.

Середньовіччя 476—1492.

Що таке середньовіччя? 3. Старинний світ та середньовіччя 3—5.
Поділ середньовічної історії 5—6.

1. Доба 476—843 6—32

Мандрівка народів 6. Розселення слов'ян 6—7. Культура слов'ян 7—8.
Перші слов'янські держави 8—9. Християнство серед слов'ян 9.

Розселення герман 9—11. Германські народи займають римські провінції 11. Запад германських держав 11—12. Культура германських племен (село, князь, релігія) 12—14.

Візантія. Цісар Юстиніян 14—15. Візантія по цісарі Юстиніянї 15—16.
Візантійська культура 16—17.

Араби. Махаммед 17—18. Араб. підбої 18—19. Араб. культура 19—26.

Франки. Франконія за Меровінгів 20—22. Карло Великий (768—814) 22—24. Упадок держави Карла Великого 24.

Нормани 24—25. **Англія** 25—26.

Февдалізм. Февдалізм у Франції 26—28. Февдальний устрій в інших краях 28—29. Королівська влада 30.

Церква 30—32.

II. Доба 843—1095 32—57

Східна Європа. Україна; розселення племен 32—33. Культурний стан українських племен 33—35. Початки україн. держави 35—36. Князь Олег (900) 36. Ігор (914—945) 36—37. Св. Ольга (945—960) 37. Святослав (960—972) 37—38. Володимир Великий (980—1015) 38—39. Хрещення України (988) 39—41. Ярослав Мудрий (1018—1054) 41—42. Польща 42—43. Чехія 43—44. Словаччина 44.

Південні слов'яни. Словінці 44—45. Хорватія 45. Сербія 45—46. Болгарія 46. Мадяри 47.

Німеччина за Оттонів. Оттон I. (936—973) 48—49. Кльонійські реформи 49—50. Боротьба за інвеституру 50—52.

Франція 52—53. Людвик Святий (1226—1270) 53—54. Авініон 54.

Англія 55—56. »Велика карта свобод 1215 р.« 56—57.

III. Доба (1095—1270) 57—97

Хрестоносні походи 57—59. Собор у Клермонті (1095) 59. Перший народний похід 59. Похід лицарства 59—60. Другий похід (1147) 60. Третій похід (1189—1192) 60. Четвертий похід (1204) 61. Хрестоносний похід дітей 51. П'ятий хрестоносний похід (1229) 61. Шостий хрестоносний похід (1249—1254) 61. Сьомий (останній) хрестоносний похід (1270) 62. Наслідки хрестоносних походів 62—63.

Культура середньовіччя. Європа на початку середньовіччя 63—65. Міста 65—66. Цехи 66—68. Торгівля 68—70. Грошева господарка 70—71. Лицарство 71—74.

Духовенство. Церква 74—75. Монастирі 75. Монастирі на Україні 75. Середньовічна держава 76—77. Національна ідея 77—79. Освіта і наука 79. Школи 79. Наука 80. Цисьменство 81—83. Архітектура, малярство, різьба 83—85. На Україні 85.

Німеччина за Фрідріха Барбаросси (1154—1190) 85—86. Боротьба в Італії 85—88. Генріх VI. 88. Інокентій III. (1198—1216) 88—89. Фрідріх II. (1212—1250) 89. Україна 90. Ізяслав I. (1054—1078) 90—91. Всеволод I. (1078—1093) 91. Володимир II. Мономах 92. З'їзд у Любчу 92. Війни з половцями 92. Мономах у Києві (1113—1125) 93. Мстислав I. Мономахович (1125—1132) 94. Нова війна з половцями 94. Боротьба за Київ 94. Московщина 95. Нове пол. лихоліття 95—96. Галичина 96. Галицько-Волинська держава. Роман (1199—1205) 97.

IV. Доба (1270—1492) 97

Німеччина підчас безкоролів'я 98. Рудольф з Габсбурга 98. Самостійність Швейцарії 99. Чехія за останніх Перемисловичів 99. Німеччина і Чехія за Люксембургів 99—101. Об'єднання Австрії і Німеччини 101. Церков 101—102. Іван Гус 102. Собори 102—103.

Франція з кінцем середньовіччя. Столітня війна (1337—1453) 103—104.

Англія з кінцем середньовіччя 104—105.

Малі держави Європи з кінцем середньовіччя. Італія 105—106. Венеція 106. Генуя 106. Піза 106. Міляно 106. Фльоренція 107. Рим 107. Неаполітан. королівство 107. Скандинав. держави 108. Іспанія 108.

Східна Європа. Татари 109. Король Данило (1205—1264) 109—110. Наслідники Данила 110. Литва 111. Східно-українські землі по татарським нападів (1240) 111—112. Українська держава під литовською династією 112. Кресьська унія 113. Наслідки Кресьської унії 113. Боротьба українських бояр за українську державу 115. Свиртригайло 114. Семен Омелькович 114. Муха 114. Михайло Глинський 115. Польща 115. Турки 116. Сербія і Болгарія в другій половині середньовіччя 116—117. Упадок Царгороду 117—118. Значення упадку Царгороду 118. На заранні нових віків 118—119.

Помилки

сторона	є:	має бути:
5.	Ройну	Райну
9.	пізніше	пізніше
9.	вдарилі	вдарили
11.	перемагають	перемагають
14.	від ударами	під ударами
15.	виборів	виробів
15.	дороті	дорогі
15.	цісаря	цісарі
24.	на (норд-ман):	на півночі (норд-ман)
34.	трипільської	трипільської
35.	вирівнюються	вирівнюються
37.	слолицю	столицю
39.	відав	віддав
40.	ведикого	великого
41.	тим	тім
44.	Вретислава	Бретислава
47.	мадярі	мадяри
49.	Боже	Боже
50.	толо	того
50.	курдиналів	кардиналів
52.	помирили	поширили
58.	Ервопу	Европу
60.	Темляріїв	Темпларіїв
61.	переїхали	переїхали
61.	нездався	нездався
63.	перекрази	перекази
69.	мляхи	шляхи
72.	ласлуги	заслуги
72.	забойовника	завойовника
81.	звивилися	з'явилася
82.	Німеччини	Німеччині
82.	літеватура	література
83.	чазів	часів
84.	для	для
85.	сподковість	спадковість
93.	позвивалися	розвивалися
94.	польоводцем	полководцем
100.	йоло	його
104.	Фванцію	Францію
109.	слоліттями	століттями
109.	залежнїть	залежність

10.—

10.